

Een zeewaardig wrak

Interviews met

Bart Ruitenber

1905-1992

1992

Anne Kari Ruitenber-Gorter, interviews en redactie
Kees Ruitenber, typen

2008

Anne Kari Ruitenber-Gorter, redactie
Erwin Ruitenber, redactie

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	3
2	Familieachtergrond en vroege jeugd	3
	2.1 Geboorte en doop.....	3
	2.2 Eerste herinneringen	3
	2.3 Eerste schooltijd.....	4
	2.4 Moeder en haar familie.....	4
	2.5 Grootvader geheelonthouder.....	5
	2.6 Vader en Kerk	5
	2.7 Vader en politiek.....	6
	2.8 Lagere school	7
	2.9 Vriendschappen.....	7
	2.10 Omgang met de familie	8
	2.10.1 Ruitenbergen.....	8
	2.10.2 Kralen.....	8
	2.11 Gymnasiumtijd	9
	2.11.1 Vriendschappen.....	9
	2.11.2 Keuze voor de theologie.....	10
	2.11.3 JGOB en NBAS	10
	2.12 Lydia van den Muyzenberg.....	11
	2.12.1 Lydia.....	11
	2.12.2 De Muyzenbergen.....	12
3	Studententijd.....	13
	3.1 Theologische studie.....	13
	3.2 SDAP	14
	3.3 SDSC	14
	3.4 De psychiater.....	15
	3.5 Wonen.....	15
	3.6 Kentering.....	15
	3.7 Miskotte.....	16
	3.8 Banning tot einde oorlog	16
	3.9 Banning na de oorlog	17
	3.10 Huwelijk met Lydia.....	18
4	Friese periode.....	18
	4.1 Beroepbaar.....	18
	4.2 Surhuisterveen.....	19
	4.3 Beers.....	20
	4.4 Kortehebben, Bentveld.....	20
	4.5 Franeker.....	21
	4.6 Tijdelijk wethouder	22
	4.7 Benoe ming tot perspredikant	23
	4.8 Na oorlogse vernieuwing.....	24
	4.8.1 Doorbraak.....	24
	4.9 AG der Woodbrookers.....	24
	4.10 Hervormde Kerk.....	24
5	Haagse periode, kerkelijke activiteiten.....	25
	5.1 Spotvogellaan.....	25
	5.2 Perspredikant	26
	5.3 Redactie Weekblad De Hervormde Kerk.....	27
	5.4 IKOR.....	27
	5.5 Raad voor Kerk en Samenleving.....	29
	5.6 Woord en Dienst.....	30
	5.7 De kerkorde van 1951	30
	5.8 Oecumenische Raad.....	31
	5.9 Predikantenbond.....	31
6	Haagse periode, politieke activiteiten.....	32
	6.1 Partijbestuur PvdA	32
	6.2 Drees.....	32
7	Stukjes schrijven	33

1 Inleiding

Vanaf mei 1992 heeft AnneKari op diens verzoek Bart Ruitenberg een aantal interviews afgenomen. Hij was er nooit toe gekomen zijn herinneringen op te schrijven en vond dit wel een mooie manier om iets van zijn ervaringen vast te leggen. Op 4 december 1992 is het laatste interview gehouden. Over een aantal punten wilde hij nog spreken: vriendschappen, zijn gezin met Lydia en de kinderen. Dat is er niet meer van gekomen omdat hij eind december overleed.

Kees heeft de bandjes uitgetikt, AnneKari en tenslotte ook Erwin hebben de tekst geredigeerd. Bij de redactie is zo min mogelijk in de tekst veranderd, zodat er veel nog spreektaal is. Alleen wanneer twee keer hetzelfde gezegd is, is de minder goede tekst geschrapt.

De hoofdingeling is chronologisch, maar er zijn ook paragrafen over thema's.

Bart Ruitenberg noemde zich zelf soms 'een zeewaardig wrak'.

2 Familieachtergrond en vroege jeugd

2.1 Geboorte en doop

Ik ben geboren op de Westsingel nummer 2 in Amersfoort. Later werd dat 48. Mijn moeder was net 23 geworden. Het was een voorspoedige bevalling. Een tante zei later tegen me: je moeder hoefde maar knor te zeggen en je was er. Mijn vader was zes jaar ouder. Hij was apetrots. Ze hebben nogal wat spul gehad over mijn naam. Mijn grootvader heette Lambartus, maar dat vond mijn moeder niet netjes. In plat Amersfoorts was 'baart' een losse werkman die je riep met: 'baart, ben jie doar'. Dus het moest Lambertus worden. En als tweede naam Hendrik naar mijn grootmoeder Hendrika. Ik ben gedoopt in de St. Joriskerk. Mijn moeder vond alles aan het geloof maar flauwe kul, maar dopen was netjes. Dat hoorde er bij. Het was een entreebiljet voor de fatsoenlijke wereld.

2.2 Eerste herinneringen

Mijn eerste herinneringen heb ik aan een groot huis. Het was een voormalig turfschippershuis uit de zeventiende of achttiende eeuw. Het lag op de hoek, bij het Spui, daar waar de Lunterse beek en de Barneveldse beek samenkomen in de Eem. Mijn vader huurde het van het oude mannen- en vrouwenhuis en maakte er een paardenstal en een groot pakhuis bij, voor steen, cement en ander materiaal. Er werd gips gemengd. Daar kwamen ook mensen om een mingel (een liter) kalk te kopen, zodat ze die zelf niet hoefden aan te maken. We hadden drie paarden voor de karren. Achter in het huis was een grote keuken waar ook alle administratie gebeurde en waar de knechts werden ontvangen.

Er was een pakhuisknecht, Fré Jachtenberg. Hij was een jaar of twintig ouder dan mijn moeder. Hij was de vertrouwde, de biechtvader en de huisknecht. Aan hem heb in mijn kinderjaren net zo veel te danken gehad als aan mijn vader die veel weg was. Fré was altijd hartelijk en belangstellend. Hij bracht me toen ik vier was aan het handje naar de kleuterschool en ik mocht met hem mee als hij boodschappen deed voor mijn moeder. Hij was een zwijgzame man. Mijn moeder vertrouwde hem. Dat kwam door zijn Gereformeerde Bonds achtergrond met zijn mystiek en met zijn bewustzijn van de zondigheid van de mensen. Niets aan de mens is goed. Alles is genade. Net als Fré was ze er van overtuigd dat alles aan de mens mis was. Maar van de genade wist ze niets.

Mijn moeder had een werkster, een naaister en een meisje voor dag en nacht.

Aan de geboorte van mijn broer Willem toen ik twee-en-een-half was, heb ik geen herinnering. Als jongetje vond ik het lastig dat hij er was. Dat veranderde toen er nog een broertje kwam, Johan. Bij zijn geboorte had hij wonderlijk rode haren. In de hele familie werden mensen met rood haar geboren. Mijn vader had een rode snor. Ik vond hem maar een rimpelig broertje. Hij schreeuwde wat. Ik zag hem helemaal niet als concurrent. Dat is ook altijd zo gebleven.

Ik was er altijd bij als er in huis gepraat werd. Op maandag wanneer al mijn tantes bij mijn moeder kwamen op verjaardagen. Ik ging in een hoek zitten en zorgde dat ik niet gezien werd. Ik hoorde dan de

mooiste verhalen. Ik hoorde alle schandaal verhalen. En onwillekeurig leerde je zo de rangorde van de waarden van mensen. Als ze me toch zag riep ze: 'pas op het kind' en dan werd ik naar boven gestuurd.

2.3 Eerste schooltijd

Mijn kleuterschool ging uit van het Nut. Ik vond het er kinderachtig. Ik herinner me nog dat de kinderen dingetjes aan touwtjes op hingen of een schuurtje gingen bouwen dat helemaal geen schuurtje was. Ik bleef weg toen ik vijf was. En dat was jammer voor mijn moeder; die kon het natuurlijk goed gebruiken dat ik van de vloer was.

Ik ben betrekkelijk oud naar de lagere school gegaan, natuurlijk een openbare school zijn. Hoewel alle Ruitenbergen op een christelijke school geweest waren, wilde mijn moeder dat niet. De school van Spelberg¹, was de school waar de burgerjongens heen gingen. Maar na een jaar kwam mijn vader er achter dat deze school niet aansloot op de middelbare school. Toen ben ik naar de school van Linden Hovius gegaan aan de Leusderweg. Ze begonnen daar al in de vierde klas al met Frans. Ik heb alleen een herinnering aan een sacherijnige juffrouw in de tweede klas, die mij lastig vond en een vervelend krengetje. Ik zat een keer achter op de fiets bij mijn vader toen hij die juffrouw tegenkwam en ze iets tegen me riep. Mijn vader deed net of ie haar niet zag. Toen vroeg ik, waarom hij haar niet groette. Hij zei: 'Dat doe ik niet. Want ze zei dat jij een heel vervelend jongetje bent.' Dat gaf me veel vertrouwen. Dat is overigens altijd zo geweest. Mijn vader kwam voor me op. Als mijn moeder weer kritiek op me had, zei mijn vader: ach, het komt wel goed.

2.4 Moeder en haar familie

Mijn moeder zei... ach, de wereld is geen doedelzak, het zijn allemaal geen luchtballonnen. Ik heb pas veel veel later begrepen waar hem dat in zat. Zijzelf was geplet tussen een kolossale moeder en een vader (Willem Kraal) die een ondergeschikte van haar was en die uit een heel andere stand kwam van boerenarbeiders. Omdat hij een knap jongetje was, is Willem op zijn vijftiende jaar leerling palfrenier bij de baron van het dorp Abcoude geworden. Toen daar geen geld mee te verdienen was is hij bij zijn oom schildersknecht geworden. Als schildersknecht heeft hij een keer aan een villa in Zeist gewerkt van Wildschut, een man van stand die was afgezaakt. Hij had een heleboel dochters, en de oudste heeft dat mannetje aan de haak geslagen. Willem Kraal was droog en saai, maar eerlijk als goud.

Maar de moeder van mijn moeder had een heel andere achtergrond. Haar vader is ooit secretaris is geweest van de Nederlandse Bank, hij woonde in Zeist, liep altijd met een wit vest en commandeerde. Maar zijn vrouw, dus de grootmoeder van mijn moeder, verhuurde kamers. Hij leefde dus van de werkzaamheden van zijn vrouw, en liep zelf zo'n beetje meneer te zijn. Dat was ook het ideaal van mijn moeders moeder. Mijn grootvader heeft dat nooit gehaald hoor, dat was gewoon een man met een bolhoed. Ik herinner me nog zijn hand, die trilde als ik met hem liep, hij was bang dat ik wegliep.

Mijn grootouders gingen in Driebergen wonen. Terwijl haar man daar schilderde, begon zij een zaakje in garen en band, postzegels en briefkaarten. Ze gaf ook graag krediet. Als de mensen het zondag maar kwamen brengen als ze toch naar de kerk moesten. Het was kerkelijk nogal een zwaar dorp. En op een gegeven moment, had die hele zware dominee ontdekt, dat boeren, nadat ze naar de kerk waren geweest, bij juffrouw Kraal de schulden betaalden, dubbeltjes en kwartjes natuurlijk. Hij heeft van de kansel afgekondigd dat dat niet meer mocht. Nou, sindsdien is de haat van mijn grootmoeder tegen geloof en kerk enorm. Enerzijds: je kunt christelijke mensen niet voor het hoofd stoten want je moet toch je geld verdienen; anderzijds wat een flauwe kul, dat geloof. En vooral de dominees, gereformeerde bonders, waren helemaal verschrikkelijk. Daar was mijn moeder ook mee belast. Je fatsoenlijk gedragen, op je woorden letten, niet teveel betalen, niet royaal doen. Maar ze was wel erg goed voor de mensen die voor haar werkten. Daarin was ze absoluut puntgaaf. Nooit vervelend, en ze had altijd goed personeel. Ze had ze ook altijd lang. Ja ze wilder graag met moeder werken.

Ik weet nog wel dat ik als jongen van negen op een zondagmiddag eens naar het voetballen wou. Er was een jongensrang, voor vijf cent. Ik zeg, moeder, mag ik vijf cent voor het voetballen? Nou, vooruit, toe maar, hier, heb je vier cent. Ik zeg, ik heb geen cent. Ze zegt: ga er toch maar heen en dan zeg je maar dat je hem verloren bent. Ik ben niet gegaan. Als ze kaart speelde, dan wist ze altijd zo te zitten dat ze in de

¹ De vader van de latere directeur van de VPRO.

mensen hun kaarten kon kijken. Dat je de wereld veranderen kon door allerlei plannen te maken en dingen te doen, dat zag ze niet. Tot aan mijn huwelijk toe begeleidde mijn moeder me altijd vanuit de meest sombere kijk op de wereld. Ze was een geseceuleerde Gereformeerde Bonder. Ze geloofde niets: ze beloven wel veel maar ze halen het niet. Zo stond mijn jeugd, in de spanning van mijn vader en moeder die zo'n volstrekt verschillende kijk op de wereld en op de mensen hadden.

2.5 Grootvader geheelonthouder

Mijn grootvader was aan de drank geraakt toen hij als aannemer veel geld verloren had bij een werk dat was misgegaan. Werkelijk alcoholist. Heel ernstig. Iedereen bemoeide zich er mee. Hij was een van de traditioneel oude Amersfoorters, die gerespecteerd werd. Hij sloeg zijn vrouw. Op een zaterdagavond in 1900, loopt hij met een vriend door de muurhuizen, dat is vlakbij ons. Daar had je een gebouw Eben Haezer, de Heer is hulp. Er was een evangelisatiebijeenkomst van een professor Valetton. Een heel bekende naam. Hij was professor in Utrecht in het oude testament, woonde in Amersfoort. Hij hield daar een toespraak tegen de drankzucht. Mijn grootvader gaat met z'n vriend naar binnen, lallend, lachend. Hij gaat daar zitten, en doet een beetje. Hij wordt wakker op het ogenblik dat ze allemaal psalm zoveel gaan zingen. en aan het eind een gebed. En mijn grootvader gaat ook staan, en toen hoorde hij zeggen; "U kunt allemaal tekenen, als U dat wil". "nou, dan motten we dat maar tekenen". Hij tekent voor het lidmaatschap van de Nationaal Christelijke Geheelonthoudersvereniging. Hij lacht wat tegen die vriend, 'ohohoh, zul je wat zien.' Hij komt thuis en zegt..., nou, ik heb getekend voor de blauwe knoop hoor. Mijn grootmoeder helpt hem uit zijn kleren, want hij had een slechte dronk over zich. En 's maandags, komt die professor met het papier binnen, in de zaak, want ze hadden de zaak aan de Singelkant, en hij zegt, Ruitenberg, dat vind ik nou fijn dat U getekend hebt. Hij laat het zien...Godverdomme!.....En hij heeft nooit meer gedronken.

Valenton was er ook trots op, hij heeft mijn grootvader begeleid. Die nam hem mee als hij 's zondags ging preken in Spakenburg of Hooglanderveen, dan mocht hij mee in het rijtuig. Kon mijn grootvader geuren, hij was nou weer iemand.....

Het geheelonthouder worden was voor mijn vader heel wat. Want hij zag mijn grootmoeder onder die drankzucht leiden. Die had ook een broer, Kees Prins, die deurwaarder in Amersfoort was geweest, en die ook alles verdrongen had. De kinderen van die man..., de ellende die ze er mee hadden..... Daarom was mijn vader ook heel bewust geheelonthouder. Dat ging zelfs zo ver, dat mijn moeder het geheelonthouderschap goed vond. Maar al die verhalen eromheen dat je de wereld daarmee verbeterde, dat vond ze allemaal onzin.

Ik zag ook wekelijks dronken mensen. Want wij woonden aan de straat, en het gebeurde dat er een dronken vent door de ramen ging. Wij woonden op de hoek van de haven. En voor de Koppelpoort was er een wijkje met lopsse arbeiders uit het havenbedrijf. En een stuk of wat ervan waren aan de drank. Schreeuwende vrouwen er achteraan, dat was het gewone beeld van elke zaterdag. Dat vond ik griezelig, dat moet niet kunnen.

2.6 Vader en Kerk

Mijn vader behoorde tot de stroom van mensen aan het eind van de vorige eeuw, die zeiden, we krijgen nu een nieuwe eeuw en we moeten het beter doen. En een van die figuren in Nederland was Domela Nieuwenhuis. Vanuit zijn weggedampte geloof, maar toch vanuit het ethos het goed te willen doen. Je had in het buitenland ook Tolstoj. Zijn ideeën vond mijn vader eigenlijk mooi, maar hij was geen Tolstojaan want hij begreep wel dat er geld moest zijn, waar Tolstoj tegen was. Mijn vader vond het belangrijk dat je in je eigen bedrijf zorgde dat alle dingen goed gingen.

Ik herinner me nog de dag dat hij voor het laatst naar de Grote Kerk in Amersfoort ging, in 1914. Toen de eerste wereldoorlog net was uitgebroken. De dominee daar, Meinders, was benoemd tot veldprediker. Die kwam toen op in zijn uniform de kansel op. Mijn vader zei toen "dit is de laatste keer, een dominee kan natuurlijk met soldaten omgaan maar hij gaat niet met zo'n pak op de kansel staan. Drie kilometer daar

vandaan, was in Hoogland dominee Tomson. Mijn vader ging bijzonder graag daar naar de kerk. Hij vond: "de wereld is ook onze verantwoordelijkheid, vanuit ons geloof", "we hebben ons niet door de demonen te laten regeren". Dat vond mijn vader ook.²

2.7 Vader en politiek

Met Troelstra had mijn vader niet zo veel op, maar wel met Domela Nieuwenhuis, met die wat anarchistische mensen. Er waren in die tijd een aantal architecten, Berlage was daar een van, die via de bouw een stuk van de wereld wilden veranderen. In die richting zat mijn vader.

Hij noemde zich niet zo gauw socialistisch. Hij ging graag naar die sprekers van het religieus socialistisch verbond: een orthodoxe vrouw als Enka, een theosoof, een vage religieus humanist, dan weer gewoon een dorpsdominee zoals Sevenster die christenanarchist was. En natuurlijk Banning.

Mijn vader was heel progressief. In 1918 schee een van de oudste knechts, die ook bij mijn grootvader gewerkt had, Hein Elzenhuis, er mee uit. Hij was vijftenzestig en kreeg pensioen van mijn vader, wat verder nooit gebeurde. Hij kon het bij de bank halen want dan hoefde hij geen dank je te zeggen.

Mijn vader was een bekwaam aannemer. Hij werkte samen met zijn broer Johan. Zolang hij leefde tot 1926 begeleidde mijn grootvader hen bij alle werken die ze uitvoerden. Grootvader schijnt een heel goede calculator te zijn geweest, dat is ook een apart vak, rekenen met risico's en zo.

Een van de eerste werken waar mijn vader aan gewerkt heeft was het stationemplacement in Amersfoort. Ze gingen huizen bouwen hoewel dat riskant was in die oorlogstijd. Ze hadden goede architecten, toevallig een neef van mijn moeder en een neef van mijn vader³.

Toen mijn vader in 1919 de kans kreeg om wethouder te worden heeft hij de zaak aan de kant gedaan, om deel te nemen aan datgene wat hij als droom had, een goeie stad te maken. Dat is hij tot 1931 gebleven. Dat was heel spannend eigenlijk. De verkiezing van mijn vader gebeurde nog onder het ouwe reglement, onder het oude kiesstelsel. In de rooie wijk, het Soesterkwartier, werd hij gekozen. Je had drie wijken in Amersfoort, En, daar had mijn vader ook een aantal huizen, gewoon, voor de volkswoningbouw gebouwd, en daar was een SDAP-er al voor gekozen.

Op 13 september 1914, die datum weet ik nog heel goed, was er een spoorwegongeluk bij Weesp, waar een raadslid van Amersfoort, van der Wal, directeur van de melkfabriek, overleed. En toen werd mijn vader in het Soesterkwartier door de partij gemeentebelangen, kandidaat gesteld tegen een sigarenmaker, Piet Voskuilen, een SDAP-er. Mijn vader kreeg driehonderd stemmen en die ander honderdvijftig.

In 1914, werd mijn vader dus gekozen. En vlak daarna waren er ook de grote gemeenteraadsverkiezingen, en toen is hij direct wethouder van Onderwijs geworden⁴. Hij vond het een rotbaan, met al die onderwijzers en al die kwesties. Na een jaar werd hij wethouder van openbare werken. Hij bevorderde woningcorporaties. En hij legde groenparken in het Soesterkwartier aan. Daar kwamen de spoorwegaanbidders wonen. Dat moest aangelegd worden met vijvers en zo. Je kreeg toen ook volkswoningbouw. Daar was mijn vader erg voor. In de Commissie Volksgezondheid zat ene Lonkhuisen, een Antirevolutionair. Hij was directeur van een sigarenfabriek en vond, ik ga maar een keer per jaar in bad, waarom moeten die mensen zo nodig een badhuis. Zulk soort verhalen hoorde ik dan. De SDAP had zes van de negentien raadsleden en de partij van mijn vader, die ondertussen Vrijzinnig Democraat geworden was, had er twee. En de SDAP stond toen nog op het standpunt dat je alleen maar een wethouder moest hebben als je de meerderheid had. Maar toen in '31, in de crisis, vond de SDAP dat dat niet vol te houden was. Toen is mijn vader als wethouder vertrokken. Hij vond dat best, Na hem is er een SDAP-er gekomen. Dat was nota bene een leerjongen die bij mijn vader het vak geleerd had. Noordewier, een hele goeie vent.

² Tomson heeft later naam gemaakt als dichter. In het liedboek staan ook een aantal liederen van hem.

³ Gerrit Adriaans

⁴ Hij, gewezen wethouder van onderwijs, had een hoge hoed, waarin de S van Kees omgekeerd geschreven stond. Wij hadden daar als kleinkinderen veel plezier om. E.R.

2.8 Lagere school

Ik zat op een eliteschool. Daar bleek wel wat ik miste. Ik had wel de aandacht en de intelligentie, maar niet het geduld om de stof tot mij te nemen. Daardoor bleef ik op de lagere school zitten⁵. Maar toen kwam ik in de vijfde en in de zesde klas onder leiding van onderwijzer Westerbeek, een bijzonder aardige man. Hij heeft mij geholpen om vertrouwen te krijgen. Want die ontdekte dat ik wel intelligent was, maar op een of andere manier geremd was om vol te houden. En grote klap voor mijn ouders is geweest dat hij kort nadat ik van die school af ben gegaan, pedofiel bleek te zijn. Ik heb er nooit iets van gemerkt. Het gevolg is dus, dat ik tot aan vandaag, ten aanzien van dit soort mensen veel gereserveerder ben in de afkeuring. Nu werd ik natuurlijk beschermd, hij wist dat mijn vader wethouder was.

Hij was joods. Als we op zaterdag school hadden, dan schreef hij nooit iets op. Hij gaf sommen op, of hij gaf les, maar op het bord scheef hij niks, want je mag niet werken. Praten was geen werken, schrijven was wel werken. Daardoor ontdekte ik ineens de betekenis van de joodse wetgeving. Dat waren dan grappige dingen. Maar daar heb ik verder geen enkele relatie mee gehad.

De hoofdonderwijzer van die openbare school was een hele zware gereformeerde Bonder, Linden Hovius heette hij. Erg deftig, met een groot boord om. Hij was tegenstander van het christelijk onderwijs. Hij vond het hoogmoed te denken dat als je maar de goeie mensen goed opleidde, ze de genade van het geloof zouden krijgen. Dat was de pretentie van een christelijke school. Nee, het is de Here God die het doet. Ik kreeg pianoles. Ze ontdekten dat ik zeer muzikaal was. Ik was een van de weinigen die een absoluut gehoor had.

2.9 Vriendschappen

Je leven wordt ook mede bepaald door vriendschappen die gedurende je leven op een of andere manier krijgt. Het gezin waaruit ik kwam, aanvankelijk drie jongens, ik was 16 toen mijn jongste broer Kees werd geboren. Het gezin had wel een behoorlijke samenhang, maar zo trokken we toch niet met elkaar op. Mijn broer Wim was drie jaar jonger en had toch een heel andere houding, daar kreeg ik niet een gevoel van vriendschap voor. Wel met mijn broer Johan. Kees was veel kleiner, dus met hem had ik niet zo'n gevoel van vriendschap, wel van verbondenheid en dat is altijd zo gebleven.

Het eerste jongetje waar ik duidelijk heel graag bij was dat was Douwe Groeneveld. Hij was de zoon van een ambtenaar, een doopsgezinde man, die op de gemeente werkte en die bij me in de buurt woonde. Dus dat was een ander soort dan al die andere mensen die er woonden. Ik woonde namelijk in een buurt precies op de rand van een klein havengebiedje in Amersfoort, vlak bij de Koppelpoort. Het Spui en dan had je daarachter de uurloners die aan de haven werkten en dan verderop had je de grote pakhuisen van de haven, grote gebouwen maar daar woonden eigenlijk geen mensen met wie wij contact hadden. Aan de ene kant had je het oudemannenhuis en aan de andere kant had je een meubelmaker die katholiek was en een groot gezin had, maar je ging met katholieken niet om. Die behandelde je natuurlijk fatsoenlijk, je zei goeiedag maar daar had je geen huiselijk contact mee. Douwe en ik hebben eigenlijk gedurende mijn hele leven altijd hetzelfde gedaan en gedacht. Hij kwam bij de NBAS, bij de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond (VCSB), bij de SDSC.⁶ Hij is altijd een goeie vriend geweest. Omdat de kinderen op die school rijker waren en van een ander kaliber heb ik er behalve Douwe Groeneveld, niet veel vrienden overgehouden.

Ik herinner me dat er een jongen uit Den Haag was, blijkbaar een domme jongen die het in Den Haag niet redde. Hij vertelde aan een vriendje dat ik communist was. Dat was helemaal niet zo. Toen is diens vader naar het curatorium gegaan om te protesteren tegen het feit dat er een leerling was met communistische neiging. Of die niet verwijderd kon worden. Zulke spannende dingen maakte je mee.

Maar, op de lagere school heb ik wel veel waargenomen. Je ontdekte de sociale verschillen; ik had er pret in om die op te merken.

⁵ Ondanks het feit dat die onderwijzer, van Eerde, erg goed was.

⁶ Hij is toen als Wageningen student naar Amerika gegaan en daar is hij bij de FAO, de world food organisation een groot ambtenaar geworden.

2.10 Omgang met de familie

2.10.1 Ruitenbergen

De gewone omgang was veel in de familie zelf. Ik had veel nichtjes, daar was ik wel bevriend mee. Dus de vriendschappen die ontstonden waren voornamelijk nog familierelaties en alleen maar meisjes.

Op de lagere school leeftijd waren de contacten met de kinderen van mijn ooms en tantes veel intenser dan daarbuiten.

Mijn vader en mijn moeder hadden allebei drie broers, en aan beide kanten kreeg er één geen kinderen, mijn vader de jongste broer en mijn moeder de oudste broer. De anderen kregen alleen meisjes, behalve Eli van oom Johan. Ik had vier nichtjes die Riek heetten want mijn beide grootmoeders heetten Riek. De ene Hendrika, de andere Frederika. De relatie met die nichtjes was uitstekend. Ik ging er veel spelen vooral met Riek, van oom Johan. Mijn moeder had een gezin en had het druk en was blij dat ik afgevoerd kon worden naar een nichtje. Het bleef een meisje en ze speelde met andere dingen, maar je trok samen op en je praatte met elkaar. Je deed spelletjes thuis, je ging logeren bij elkaar. Dat gold ook voor de vakanties in Driebergen bij de Kralen. Want daar waren de meisjes iets jonger, maar wel zo oud dat je kon vertellen, dat je kon fietsen, dat je een eindje kon lopen.

In Amersfoort had mijn vader dus drie broers en een zuster.

De oudste was Johan. Die had twee meisjes Mies en Riek en kreeg pas veel later een jongen, Eli.

Dan waren wij en kreeg je oom Willem, die gereformeerd was en er toch een beetje buiten viel want die gingen naar andere scholen. Die hadden ook twee meisjes en kregen pas veel later een jongen die Frans heette, maar met hem heb ik nooit enige relatie gehad⁷.

Dan heb je Frans.

Die oom Frans was de jongste, tien jaar jonger dan mijn vader. Hij was aan de drank. Hij kwam herhaaldelijk bij ons thuis maar alleen 's ochtends om een uur of tien want daarna was hij daar absoluut niet meer toe in staat. Dat was een zware dobber voor mijn moeder, want die kon het niet hebben, die vond het niet netjes; het was natuurlijk ook niet netjes.

Met hem is het heel naar afgelopen. Zijn vrouw is doodgegaan. Hij verwekte hier en daar nogal wat kinderen, en daar had mijn vader altijd mee te doen. Ik weet nog wel. Frans Pothoven. Dat was ook zo'n jongen die verwekt was door oom Frans. Hij heeft in de oorlogstijd, of voor de oorlog, gewoon een jaar of drie bij ons in huis gewoond.⁸

Doordat mijn vader zaken had met zijn oudste broer en tegelijkertijd veel zakelijke relaties had met die twee andere broers, kwamen ze vaak bij elkaar. Dus je hoorde alle verhalen over zaken doen en over huizen kopen en wegen aanleggen en personeel aanhalen en bestellingen doen. Ik was eigenwijs en begerig om er achter te komen wat er eigenlijk allemaal gebeurde. Dat heeft ook mijn lagere school leeftijd ook echt bepaald en ook mijn maatschappelijke en politieke belangstelling heb ik daarvan te pakken gekregen.

En dan had je natuurlijk oudoom Kees Prins. Mijn vaders moeder, Hendrika Prins, had broers, hele nette mensen, kleine burgerij. Maar een daarvan was deurwaarder geworden en aan de drank geraakt. Zijn vrouw ging dood, een Duitse. En toen hebben ze hem in Hooglanderveen bij een boerengezin in huis gedaan voor tien gulden in de maand. Dat was toen niet veel. Hij kwam vrijdags naar de stad lopen, op marktdag en dan wilde hij wat kennissen zien. Hij kwam altijd bij mijn moeder langs. En ik herinner me nog, enige keren, dat ze zegt, het is toch vervelend. Is ie altijd zijn zakdoek kwijt. Als hij een zakdoek nodig had kreeg hij een zakdoek van m'n moeder. Maar dan was ie de volgende keer weer die zakdoek kwijt. Hij ging die zakdoeken naar de lommerd brengen, had mijn vader ontdekt, dan kreeg hij vijf centen voor een borrel. Daar maakte hij een eind aan. Zonder veel fanatisme overigens. Want mijn vader had altijd medelijden met de mensen die dronken. Hij kende het te goed.

2.10.2 Kralen

Dat gold voor Driebergen met de familie van mijn moeder minder. Daar kwam ik ook niet zo veel, al logeerde ik er in de vakanties soms weken achterelkaar. Mijn oudste oom, had daar een papierzaak, een

⁷Die woont in Amsterdam nog altijd.

⁸ (Kees: het was van 60 tot 63 ongeveer, hij is iets jonger dan ik; Erwin: hij leek erg op Kees.)

boekenzaak in Driebergen met een filiaal in Doorn. En er was ook Jan die had een papierzaak in Zeist. Maar dat waren hele andere mensen. Terwijl die ooms in Amersfoort allemaal deuken hadden en duistere kanten, zo, kon je zeggen dat die Driebergse ooms eigenlijk allemaal fatsoenlijke mensen waren, altijd hartelijk. En ook uitstekende zakenlui. Maar wel helemaal gericht op hun eigen clan. Ze hadden een zaak, je moest de mensen netjes bedienen, maar, je moest zien dat je aan je trekken kwam en je moest je met de anderen niet te veel bemoeien. Die hadden veel minder het gevoel dat ze, wat de Ruitenbergen hadden, dat ze in een grotere gemeenschap leefden. Mijn ooms Ruitenberg zaten overal in, daar, daar, en in die vereniging. In Driebergen hoorde je ze nooit praten over een vereniging. Op een uitzondering na, dat was de Zeister oom, die zat in het Koninklijke Zeister Harmoniegezelschap, de toetervereniging. Hij had eerst een grote hoorn en die werd steeds kleiner, een bijzonder aardige man. Bij de Kralen was er een ander klimaat, een liberaal klimaat maar niet op de samenleving gericht. Asociaal mag je niet zeggen want ze gedroegen zich sociaal heel netjes. De belastingen betaalden ze netjes, maar ze vochten niet voor iets politieks, daar hielden ze zich zorgvuldig buiten, want dat gaf maar ruzie en dat was slecht voor de zaak. Om kerkelijke dingen moesten ze geweldig lachen. Het was niet netjes om niet bij de kerk te horen en daarom hoorden ze er bij, maar ze deden er heel bewust niks aan. Ik heb van mijn oom Barend lessen gekregen over Multatuli en ik moest het gebed van de onwetende uit mijn hoofd leren. Een prachtig gebed, helemaal atheïstisch. Hij had een romantische kijk op de wereld: als je zelf goed bent dan loopt de rest ook wel goed. Hoe mis het bij hem was, bleek in de oorlogstijd. Hoewel geen lid van de NSB liep hij met Volk en Vaderland⁹ en hij schold op de joden. De andere Kralen niet, die waren heel recht toe rechtaan. Het enige nichtje waar ik geregeld relatie mee heb gehouden was een dochter de zuster van mijn moeder, Riek Appels-Kraal. Ze is twintig jaar jonger dan ik en woont nog in het huis van haar ouders, Marienburg.¹⁰ De anderen nichtjes, de een trouwde met een veearts de andere met een gereformeerde arts. Mijn vader had tijdens mijn schooltijd met iets oudere neven te maken van de zuster van mijn vader. Eli en Joop deden iets in de verzekeringswereld en de andere was architect. En mijn moeder had ook een neef in Amersfoort woonde die ook architect was. Dus daar kwam ik vrij geregeld; zijn vrouw was bovendien fröbelschool juffrouw geweest. Die hebben mij het gevoel gegeven over de grote betekenis van het bouwen en wat mooi is en wat lelijk. Wat niet kan. Ook de stenen die je kunt gebruiken. Ik heb nog steeds dat ik niet in bepaalde kerken wil omdat ik ze lelijk vind.

2.11 Gymnasiumtijd

2.11.1 Vriendschappen

Op mijn dertiende ben ik naar het gymnasium gegaan. Ik was een jaar later.

Op het Gymnasium in Amersfoort, een garnizoensplaats, waren nogal veel zoons van officieren. Die kwamen uit een wereld waar ik nooit iets mee te maken had gehad. En jongens uit de adel. Ik weet nog wel dat ik op een gegeven moment met twee jongens De Beaufort in de klas zat. En Van Wijck, dat was ook adel, die woonden in Hoevelaken. En Eeckhout. Ik had daar niet zo veel moeite mee. Maar dat was een totaal andere leefwijze. In de eerste klas raakte ik nogal bevriend met Teun van Wijck. Daar praatte ik veel mee. Die woonde op een prachtig buiten, in Hoevelaken. Ze kwamen uit Indië en hadden veel geld. Dat vond ik leuk, mee naar dat landgoed, met een grote oprijlaan met arbeiders die de tuin bewerkten. Maar dat heeft maar een half jaar geduurd want, ik weet precies wanneer. In 1918 kreeg je de invoering van het algemeen kiesrecht. Dat vond ik prachtig natuurlijk. Mijn vader moest nou ook via zo'n lijst gekozen worden, niet individueel. Teun en ik, we praatten veel met elkaar; maar toen ik eenmaal bij hem thuis kwam, merkte ik dat dat niet aansloeg. Als je de laan opreed naar zijn huis, ging de man die daar werkte recht op staan, nam zijn pet af en zei 'jonker'. En, als ik dan alleen terugkwam deed hij hetzelfde, nam hij zijn pet af en zei 'jonker'. Dat vond ik wel grappig maar het is raar. Het is helemaal, ineens afgebroken met

⁹ Het blad van de NSB

¹⁰ Ze is getrouwd met een architect, Koen Temmink CroL. Hij was architect voor het herstellen van oude gebouwen, oude huizen, oude kerken. Vandaar dat hij voor de rijksarchieven de hele wereld rond moest reizen om overal waar de Nederlandse belangen geweest waren te kijken wat er te restaureren viel aan de huizen. Vandaar dat hij ook helemaal wist hoe het op Bonaire zat. En Ceylon, daar hebben we ook nog een stuk kolonie gehad en ook in Ghana is hij geloof ik geweest. Overal, ook hier in Nederland. Hij heeft hier de Janskerk in Utrecht helemaal verbouwd. Hij was hoogleraar, daar had je meer contact mee.

Teun toen we tegen juli 1918, bij de verkiezingen, thee zaten te drinken in de grote kamer met een mooi uitzicht. 'Schandelijk' zei Van Wijck, 'moet je eens voorstellen, een orgeldraaier mag ook gaan stemmen, alsof hij er net zo veel van weet als ik'. Ik zei: 'nou, wie weet'. Toen was het af. En sindsdien was het ook uit met de vriendschap. Ik vertel het omdat Teun mij daar tot de derde klas mee pestte; ik bleef zitten en hij ging door. L'homme a la casquette tournée. De man met de scheve pet. Enfin, allerlei pesterijen. Daar trok ik me niks van aan.

We vormden zo langzamerhand een clubje van wat vrijzinnige mensen die ook godsdienstig en politiek wat gelijk dachten. Dat waren vooral Hein Nieweg en Herman Wesseling, die ook met elkaar de NBAS hebben opgericht. Nieweg dat was een zoon van een gewezen dominee die, omdat hij met een welvarende vrouw getrouwd was niet meer dominee hoefde te zijn maar schilder werd. Een hele goeie schilder. Wij hebben ook nog een schilderij van hem.¹¹ Een bijzonder aardige man, die nam me thuis ook wel eens mee naar zijn werkkamer. Dat was werkelijk ongelofelijk hoe hij dat deed, zo geconcentreerd. Hij was progressief, lid van de SDAP geworden. Dus daar kon ik mee opschieten.

En dan had je ook nog, Charles Havelaar¹². Hij had ook dat artistieke en progressieve. Daar kon je makkelijk mee praten en daardoor kwamen we tot dezelfde conclusies. Je speelde met elkaar zonder dat er wrijvingen waren. Charles is tenslotte fluitist geworden in het Utrechts Stedelijk Orkest.

Maar van Nieweg, krijg ik af en toe briefjes van zijn zuster. Ze was een jaar of tien jonger, en kwam op mijn knie zitten. Ze vond dat prachtig, haar grote broer die een vriendje had. Ik had borstelig haar, en brosse had ik het en dan vond ze het fijn om op mijn knie te zitten en dan zo over mijn haar te strijken.¹³

2.11.2 Keuze voor de theologie

Ik heb tot de vijfde klas gedacht dat ik geschiedenis zou gaan studeren. Maar ik vermoed, ik theologie ben gaan studeren door de hele diepe moeilijkheden die er tussen mijn ouders waren. Mijn vader was een werkelijk gelovige man. Een man die er weet van had, die ermee leefde, die het geloof integreerde in zijn leven. Hij was Vrijzinnig. Niet dwangmatig, niet met hoge woorden, niemand dwingend. En er was mijn moeder die een heel diepe afschuw van het geloof had. Ik heb meegemaakt, ik denk dat ik in de tweede klas zat, dat mijn vader 's ochtends naar de kerk zou en dat mijn moeder werkelijk heet water over hem heen gooide om hem te verhinderen.

Als jongen was ik vaak op Driebergen. En dan hoorde ik mijn grootmoeder. Die vond het prachtig om negatieve verhalen te doen. Over al die slechte mensen, die geloofden over die flauwe kul, die belazerderij. Maar ik dacht, ik wil toch wel naar die kerk toe. In die kerk waar ze dan toch getrouwd waren. Dus ik vraag mijn grootvader, mag ik een psalm boekje hebben, Nou, er werd ijverig gezocht, en tenslotte kwam het. "hier, zei mijn grootvader" en ik antwoordde "ja, maar dat is niet volledig, want er staan niet de nieuwe gezangen in" De nieuwe gezangen zijn namelijk in 1867, als ik wel heb, ingevoerd. Maar de nieuwe gezangen hadden ze nog niet. Het was 1920...., Toen zei mijn grootvader: "neem maar mee, en dan zing je maar zwaan, zwaan, zwaan....., Dan merkt niemand het. Dat is nou typisch het beeld van mijn familie. Doe maar netjes mee.

2.11.3 JGOB en NBAS

Ik was lid geworden van de JGOB¹⁴, die ontstaan was in 1912, nadat de jongelui die in Haarlem de KGOB¹⁵ hadden opgericht niet meer op school waren. De JGOB is begonnen met dezelfde ideeën en methoden, voor de jongeren in het algemeen. En die JGOB werd een hele club van jongeren die sterk links waren, heel links. Veel anarchisten, gewoon geen gezag. Ik weet nog wel dat ik een keer op m'n vijftiende op een wandeltocht met ze was (altijd op een zondagmiddag) en dat we op de hei kwamen. Daar was een oefening van de militairen. Meteen begonnen de voorlui tegen de soldaten te

¹¹Dat portret van die man, dat was een knecht van mijn vader. Winter heette die. Ik heb er ook nog een hangen.

¹²Havelaar, dat zegt je nou niet zo veel, maar dat was een Havelaar familie uit Rotterdam, een beetje sjieke remonstrantse mensen. Just Havelaar was literator, die was schrijver. Die was getrouwd met een Mees.

¹³Ze is later non geworden in de anglicaanse kerk. Ze woont in Amersfoort. Ik moet er weer eens naar toe.

¹⁴ Jongeren Geheelonthouders Bond

¹⁵ Kwekelingen Geheelonthouders Bond

schelden. Waarom ze militairen waren. Die lachten wat, er gebeurde dus niks, maar daar kreeg je de smaak te pakken van: je moet eigenlijk de gezagsmensen op een afstand houden.

Daarna kwam de NBAS.

Mijn moeder zei over de NBAS, dat is een vrijerijclub. Maar dat is helemaal niet zo, want het waren allemaal kinderen van 14, 15, 16, met een enkele oudere die 20 was. Tussen die polen leefde ik zo'n beetje.

Wim Thomassen is ook NBASser geweest, een flinke jongen, die altijd het woord nam. Hij is naar de AJC gegaan wat ik hem toen erg kwalijk heb genomen. De AJC was een geleide organisatie, waar volwassenen de leiding hadden. Ze liepen bovendien in een rij. De NBAS had juist bezwaar tegen ouderen in de club. Je kon er niet bij als je vierentwintig was. Ik wil over die NBAS tijd nog zeggen, dat was een hele belangrijke tijd, die jeugdbeweging, omdat we ons tegen allerlei zaken zelfstandig begonnen te verzetten. Dat was natuurlijk een gemeenschap....., hoe wek je dat, hoe hou je dat in stand? Want bij alles wat we doen en met alle sociale wetten zet de verkrumming van de samenleving door, dat iedereen op zijn eigen hokkie komt te staan. De gezamenlijkheid wil men niet zien, wil men wil zich aan onttrekken, want gezamenlijkheid is bedreigend.

2.12 Lydia van den Muyzenberg

2.12.1 Lydia

Je moest er bij de NBAS een beetje om lachen als je merkte dat er een stel was. Op een gegeven moment hadden we zoals elk jaar, een grote vergadering. In de Valk huurden we dan een zaal. Dat waren natuurlijk allemaal nuttige dingen, dat je leerde hoe je dat aanpakte. Ik herinnerde me Martien Langeveld die daar kwam spreken. We zetten een advertentie in een krantje.

En wie kwam er ineens aan, een meisje van de huishoudschool. En ik herinner me nog dat ik werkelijk ineens verliefd werd. Toen was ik 17. Maar ze was ouder dan ik. Ze woonde in Soest, ze fietste elke dag naar de huishoudschool. Ik wilde niet op die verliefdheid aangesproken worden. Dus ik dacht, ik moet een manier bedenken om vanzelfsprekend met haar om te gaan. Er was een secretaris van de afdeling nodig en ik was voorzitter, dus ik vroeg haar zou jij dat niet willen worden. Dat deed ze dan wel. Ik ging naar Soest toe. Haar familie was zo progressief en geweldig afwijkend. Mijn moeder huilde tranen met tuiten toen ze dat ontdekte. Ze vond het ontzettend, ze waren zo arm als een kerkrat, vluchtelingen, rare mensen. Ze was erg anti. Kale neten, zei ze dan, die geen kleed op de vloer hadden en geen gordijnen, ja, overgordijnen, maar geen vitrage, dat was allemaal te duur. Mijn vader vond het niet erg, die schonk mij vertrouwen. Mijn vader had pakhuizen. Achter ons huis hadden we een soort vergaderkamer gemaakt, daar moest Lydia dus ook voor zorgen. Daar was ze heel praktisch in.

Na een jaar of twee, we gingen wat wandelen, ze was stil. Op een gegeven moment zei ze, Bart, ik begin te denken dat jij van mij houdt. Maar dat kon helemaal niet volgens haar. Dat vond ze zo raar..... Ja, toen heb ik als Brugman gepraat om aan te tonen dat het wel kon. Daar heb ik dagen, weken over gedaan. Het heeft denk ik twee jaar geduurd voordat ze ja zei.

Het was een gevecht, het was een spanningsveld. En waarom? Ze vond het gedoe, het kon niet zo zijn en het was niet zo. Ze kwam natuurlijk uit een gezin waar zeven jongens waren en zij was het enige meisje. En die broers hoorden als ze merkten dat ik wat van haar wilde, ja vooral de kleineren, Gerard en Theo. Die vonden het vervelend, dat ik als burgerjongen bij hun zus kwam. En zij waren outcasts, buiten de vanzelfsprekende contacten van burgers. Maar wie er zich wel mee bemoeiden, dat waren de jongens. En die vonden het rot vervelend, dat hun zuster,...., bovendien nog uit een burgermilieu. Haar oudere broer Erwin was er erg op tegen en dat trok Lydia zich ook aan. Die was drie jaar ouder, die was zo'n beetje de plaatsvervangende vader. Lydia's moeder wist er niet van, die was argeloos. Ze sprak Russisch. Als ze naar de deur ging om af te rekenen met de kruidenier of de melkboer telde ze nog altijd in het Russisch, dat was geheimzinnig. Ze had ook iets geheimzinnigs over zich. Het was een best mens, overigens. En een vader die ze zelden zag. Hij was er eens in de 14 dagen, dan speelde hij baasje. Hij woonde in Rotterdam. Ik vond dat allemaal wel boeiend en ik heb het volgehouden. Het heeft twee jaar geduurd voordat ze eindelijk zei ja, ja, ik houdt toch wel van je.

Ik vond die twee jaar niet zo'n probleem: al die andere meisjes, in de klas, hele grieten soms, hadden allemaal een hoge stem. Die hoge stemmen van die meiden vond ik allemaal bedreigend. Ik hield helemaal

niet van die meiden. En Lydia had een lage stem en dat vond ik niet bedreigend. Ik ben op Lydia verliefd geworden en gebleven.

Later heeft ze gezegd, ik heb het eigenlijk geweigerd omdat je vader rijk was, daar kon ik niet tegen. Het idee dat je zomaar geld had waar je niet zelf voor gewerkt had. Zij waren Tolstojaanse anarchisten. Er stond ook een beeld van Tolstoj in de kamer. Maar dat je dan gebruik maakte van geld. Die afkeer heeft ze tot aan het eind van haar leven gehouden.

Verliefdheden kwamen natuurlijk vaak voor bij de NBAS. Er werd wat om gelachen.

Het ging dan ook wel weer uit en er waren ruzies. Je was wel kuis, kuisheid stond hoog aangeschreven.

Daar was Lydia heel streng in. Als er gefotografeerd werd dan ging ze nooit naast me staan. Nee, dat mocht niet, anders belemmerde je de groei van de dingen.

Dus, ze had dus, die bezwaren, het was grappig dat ze die zo lang had.

Toen ik aankwam in Leiden, was Lydia lerares huishoudkunde in Leeuwarden. Toen wisten mijn ouders nog niks. Ja, ze begrepen natuurlijk allang best. Maar ik deed net alsof. Ja, elke week kreeg ik een brief. Ik heb zo'n stapel. Hele lange. Kort schrijven was er niet bij, dat heeft ze nooit gekund. Lange brieven en ik schreef altijd zaterdag terug. Altijd veel korter.

Ik zat in de vijfde klas van het gymnasium, waar ik was blijven zitten. De omgang met Lydia was een vrijerij die ik niet wilde weten voor mijn ouders. Ik had een "tante" Trui, die huishoudster bij mijn grootvader was geweest. Zij had een huisje waar ik gerust kon studeren. Ik ging elke ochtend studeren bij tante Trui in de Stellingwerfstraat, in Amersfoort. Zodoende schreven we elke week elkaar een brief. En dat is doorgegaan tot aan tweendertig toe. Ik ben een paar keer in Leeuwarden geweest. Om het goedkoop te houden ging ik dan met de boot naar Lemmer, voor drie gulden heen en weerom. En dan fietste ik naar 's nachts naar Leeuwarden. Daardoor heb ik veel geschreven. Ik deed het altijd al graag. De laatste drie jaar niet want toen was

Lydia in Delft en daar zagen we elkaar vrij geregeld. De brieven zijn er ook allemaal nog. Wat ik er mee doe als mijn sterven nadert, dat weet ik nog niet. Ze zijn vreselijk aardig om die te bewaren. Ik heb ze niet nagelezen omdat je dan van alles tegenkomt wat je had moeten doen of had willen doen die je niet gedaan hebt. De wezenlijke punten in ieders leven, en de plannen die verdampen. Nou, en wat er dan overblijft, dat is maar een schaduw van de plannen. Zelfs het maken van de letters vond ik leuk. Daar had ik gewoon plezier in. Ik weet wel dat ik contact had met Gatsonides. Die was ingenieur bij de spoorwegen en die waren bevriend met de Goekoops, waar ik vaak kwam, omdat er een jongen in huis was met wie ik vanuit het Gymnasium bevriend was. Die had die wonderlijke stijl om drukletters te schrijven. Je herkent je dat in mijn schrift. Dat vond ik zo prachtig. Vandaar dat lopend schrift ineens verdween.

Met vakanties kwam Lydia thuis. Ik heb soms smoesjes bedacht: ik moest naar het zuiden maar ben toen ben ik stiekem naar het noorden gegaan. Geld gespaard, dat lukte altijd wel. Ze hebben er ook niks van gezegd. Later is ze lerares op een huishoudschool in Delft geworden om dichterbij te zijn. Dat is erg prettig geweest. Dan zag je elkaar geregeld. En vakanties, toen het eenmaal zover was ging ze met de vakanties altijd mee en toen zijn we de laatste jaren veel gaan kamperen, samen in een tent, naar België bijvoorbeeld. Maar dat was heel gezellig. Zij was heel handig met kamperen. Daarom ben ik zo onhandig. We hebben nooit gemeenschap gehad. Dat deed je niet, dat hoorde niet. Mijn vader vond het altijd goed, mijn moeder had er altijd sacherijn over. Ik herinner me dat mijn moeder een keer tegen haar moeder pruttelde, dat ik zomaar met zo'n meisje ging kamperen. Ach, zei mijn grootmoeder, een groot mens, een schrandere vrouw, dat kan toch niet anders, je kan dat kind toch niet alleen laten slapen. Hij beschermt haar. En toen heeft mijn moeder nooit meer wat gezegd. (lacht) Heel mooi.

2.12.2De Muyzenbergen

De Muyzenbergen stonden in de traditie van Nederlanders die, in de loop van de negentiende eeuw naar Rusland gingen om de industrialisatie op te zetten die in Rusland maar niet van de grond kwam; dat in de traditie van Peter de Grote, die niet voor niks in Nederland geweest was. Vanaf toen is er altijd een stroompje geweest van Nederlanders die daar naar toe gingen. Niet alleen Nederlanders, ook Duitsers. En zodoende waren er in de zestiger jaren van de 19de eeuw vanuit Nederland mensen gegaan voor handel en industrie. Mijn latere schoonvader ging naar familie die er al gevestigd was. Hij kwam nu toevallig in de mijnbouw terecht, in de zoutmijnbouw, in het Donetz bassin, maar had net zo goed ergens anders kunnen komen. Een broer van hem ging in de houthandel met Rusland.

Toen ik de Muyzenbergen, leerde kennen in Soest was. mijn schoonvader was al twee jaar in Nederland na de oorlog, die heel heel hevig geweest was, in de Oekraïne, 1917 -1919 Voordat de Bolsjewieken daar de baas waren zijn er natuurlijk allerlei nationalistische bewegingen geweest, die de Oekraïne zelfstandig wilden hebben; precies wat er nu aan de hand is tussen Oekraïne en Rusland speelde toen ook al een rol. Mijn schoonvader had alles van waarde verloren, dus kwam hij volkomen berooid aan in Nederland. Daar had ik ontzag voor, dat zo'n man toch hier in Nederland een plaats kon vinden.

De Muyzenbergen stonden onder invloed van Tolstoj en gedroegen zich raar; ze hadden een leefwijze die gericht was op gemeenschap, waarbij je tegelijk gebonden was door de gemeenschap én vrij. Dat was een voorname cultuur, die echter in de Nederlandse calvinistische traditie van burgerlijkheid verworpen werd, omdat de mensen te hoog geacht werden.

Mijn moeder huilde, toen ik met Lydia aan de scharrel ging, ze wilde er niks van weten. Hoewel ze later hele beste vrienden geworden zijn. Later heeft ze wel gezien dat haar bezwaar flauwe kul was. Ze zag almaar die armoe van de Muyzenbergen. Als er een ding was waar ze bang voor was was het armoe. Ze kwam uit een familie van zakenlui waar gold: "Je moet goed geld verdienen. Iets voor een ander doen? Ze doen dat ook niet voor jou." Steeds meer ontdek ik dat mijn vader op dat punt een erg goeie rol gespeeld heeft. Hij was nooit kinderachtig. Ik werd altijd wel bemoedigd door mijn vader. Mijn moeder was altijd benauwd, het kon niet schelen, altijd benauwd.

3 Studententijd

3.1 Theologische studie

Ik ben in 1927 in Leiden aangekomen. Waarom Leiden en waarom theologie. Dat is natuurlijk een complexe zaak geweest. Als ik dat achteraf bezie ben ik theologie gaan studeren omdat het handig was dat je dan niet in dienst hoefde. Theologen werden vrijgesteld. En in de tweede plaats omdat ik altijd, van jongs af aan ruzies heb meegemaakt, van die stille ruzies tussen mijn vader en mijn moeder.

Leiden heel bewust omdat het vrijzinnig was. En ook omdat Utrecht orthodox was. Daar zag ik niks in. Bovendien heeft een Amersfoorter tegenover Utrecht altijd een geremd minderwaardigheidsgevoel. Want Utrecht dat was een stad, altijd van de regenten, terwijl Amersfoort de stad was van de gewone burgers, van de gewone man. Die deden zo deftig. Elie, een neef die theologie gestudeerd heeft, is wel in Utrecht geweest. Kinderachtig, maar zulke dingen spelen dan een rol. Bovendien was ik erg blij om nou van huis weg te zijn. In Utrecht daar moest ik thuiswonen.

Voor mij waren de discussies tussen mijn ouders reden om er achter te komen hoe het met het geloof nu wel zat. Niet dat het wat gegeven heeft(lacht), maar ik ben er toch blij om geweest. En dan moest je niet in Utrecht studeren, want daar wisten ze het van te voren al. Dus ik moest naar Leiden toe want daar waren ze vrijzinnig. Mijn vader had zich ondertussen bewogen in de Hervormde Kerk. Maar hij werd vrijzinnig doordat er een linkse dominee in Hoogland was, dat was de meest naburige gemeente, een man die later wel bekend geworden is als dichter, Tomson. Die preekte voortreffelijk. Ik ging vaak mee, ik vond dat indrukwekkend. En die was Christensocialist. Die was echt van de linkerzijde. Dat waren geen SDAPers maar links, wat je later had in de PSP. Die had je nogal eens maar die waren allemaal van de orthodoxe kant. Maar het was toch heel ruim. Daar heb ik veel aan gehad. Niet dat ik er iets van begreep maar daar ging het niet om. Het was het timbre, de woorden, de emotie die me troffen, dus toen ben ik vaak mee geweest. Mede onder invloed daarvan ben ik dominee geworden, dat wil zeggen, ben ik theologie gaan studeren.

Die orthodoxe dominees die links werden; ik dacht dat de meesten daarvan in Utrecht studeerden. En je had in die tijd in Utrecht Prof Slotemaker de Bruine. Hij is later nog minister geworden voor de Christelijk Historische Unie. Hij was iemand die verband zag tussen het kerkelijk leven en de sociale status, de structuur. Gewoon sociologisch. Hij heeft er ook een heel boek over geschreven, drie delen; die wezen die studenten die er gevoelig voor waren, op het sociale vraagstuk. Vergeet niet dat in 1891 het pauselijk Rerum Novarum gekomen was, de encycliek. En dat in diezelfde tijd ook het christelijk sociaal congres was en daar was hij als jonge man de eerste die het sociale vraagstuk oppakte. hij niet alleen, maar hij was

dan toch in Utrecht de man die vanuit de Hervormde Kerk de opleiding gaf. En de jongens die dat oppakten, waren dus allemaal uit orthodox milieu. Bart de Ligt, H.R. de Jong, Tomson, J.W.Kruyt, ik kan er zo wat bij noemen. Allemaal uit orthodoxe kringen. Omdat ze kozen voor het afwijzen van het kapitalisme en het militarisme gingen ze de anarcho-socialistische kant op; Met hetzelfde fanatisme waarmee orthodoxen te werk gingen. De vrijzinnigen, die in Leiden opgroeiden, die kwamen veel eerder terecht bij de SDAP. Wat toen ook al een verschrikking was voor heel wat burgers. Waardoor je vervolgens eigenlijk alleen maar een predikantsplaats kreeg in Friesland. Daar waren allerlei gemeentes waar ze het althans geen bezwaar vonden. De enkele die er naar zocht. Vandaar dat ik naar Friesland ben gekomen. Op het ogenblik komen de anti kerkelijke stemmen uit gereformeerde, gewezen gereformeerden. Als je nou iemand neemt als Jan Wolkers en Maarten 't Hart, allemaal gereformeerden. Zij hebben een veel grotere aversie. (afvallige) Vrijzinnigen hebben er altijd nog een zeker gevoel voor. Die hebben veel minder aversie. Die combinatie, orthodox en socialistisch kon heel waardevol zijn. De Ligt was een man van groot formaat, was 50 toen hij stierf. Maar het is de moeite waard om veel van hem te lezen. En er was AR de Jong daar ging ik heen fietsen, die stond in Bussum. Daar ging ik bij een neef van mijn moeder, op de koffie en naar de protestantenbond, Die was ook orthodox. J.W.Kruyt, die is kamerlid geworden van de Christensocialisten en is daarna lid geworden van de communistische partij. Hij is van het geloof afgewaaid en hij is voor een vuurpeloton gestorven, in de oorlog. Hij was gevlucht naar Rusland en is er opgeleid om neergegooid te worden voor de illegaliteit in 1941 boven Brabant want hij zou een stuk illegaliteit doen. Toen is hij gepakt. En van Peursen, die had je ook nog. Het was een betrekkelijk klein groepje, maar erg enerverend, spraakmakend omdat ze toch steeds dwars lagen. Ik vond het mooi maar ik denk dat de bijdrage van mijn moeder die er altijd een domper opgezet heeft toch doorgewerkt heeft.

3.2 SDAP

Toen ik student werd in Leiden, dus dat moet geweest zijn in begin 1927, vond ik dat ik bij de sociaal democratische studentenclub moest, het meest linkse wat er was. Ik dus naar Hilda Jonker toe, secretaresse van de SDSC. Ze was zo klein dat de mensen daar zus tegen haar zeiden, zus. We hebben een heel gesprek gehad over de SDAP, wat voor bezwaren ik had, dat ik het een kille zaak vond. Maar ze zei, Bart, als je niet in de partij bent waar de arbeiders zijn en waar ze de zaak bedenken, dan wordt het nooit wat. Toen heb ik me opgegeven voor de SDAP. Ik ging dan naar de vergadering onder leiding van D.A. van Eck, gewezen burgemeester die rood geworden was en die nou van zijn geld leefde en voorzitter was van de fractie. De gemeentebegroting werd punt voor punt behandeld, allemaal erg vervelend. Bij de salarissen zei een agent dat de pensioenen van de politieagenten opgetrokken moesten worden. Van Eck ging daar netjes op in. In die vergadering werden er allemaal van dit soort vragen gesteld. Ik vond het een rotclub. In die sfeer ben ik lid van de SDAP geworden. Vandaar dat ik het zo lang uithoud. Ik heb me niet in de Leidse politiek begeven. Wel ben ik in 1929 een keer opgepakt toen we met een clubje studenten biljetten gingen plakken voor de provinciale staten verkiezingen. We kregen geen bekeuring maar er werd wel papier en lijm afgepakt. Ik zou voor het eerst gaan stemmen.

3.3 SDSC

We hebben een club gevormd met tien SDSC-theologen. Van de afdelingen van de SDSC in Leiden was de theologische afdeling de grootste¹⁶. Banning zag het belang om die jonge theologen op te leiden. We hadden de heel beroemde, jong gestorven H.T. de Graaf als hoogleraar ethiek. Hij was niet zo'n goede spreker, maar hij wist heel veel. Hij kende Russisch en hij wist alles van de revolutie en het vredesvraagstuk. Banning heeft bij hem zijn proefschrift gemaakt, maar hij is bij een ander gepromoveerd. In 1930 is De Graaf gestorven. Banning kwam bij ons in die club en gaf aanwijzingen hoe we verder konden komen. Zo lasen we Troeltsch, een socioloog die een boek van duizend bladzijden had geschreven over de sociale kwestie in verband met de theologie. Daarna hadden dan een weekend een zitting daarover met Banning. Zo kwam het verband met de A.G der Woodbrookers. Ik ben in die tijd ook wel in Barchem geweest voor een lezingenserie van Henriëtte Roland Holst in een meerdaagse conferentie. Dat maakte een erg grote indruk op me. Ze was toen net uit de communistische partij gestapt en nu was ze lid van de A.G. geworden. En toen heeft ze haar hele levensloop verteld, dat was buitengewoon boeiend. Ik heb overigens aan de studententijd niet echt goeie, verrassende herinneringen. Want ik was een matig student. Ik ben

¹⁶Er waren in totaal 50 SDSC leden in Leiden.

ongeduldig, vindt te gauw: zo het is wel goed. De noodzaak van precisie zie ik wel, maar ik ben er gewoon te lui voor. En ook te geremd. Want luiheid is het niet.

3.4 De psychiater

De dood van de Graaf greep me zo aan, gaf me zo'n gevoel van onthechting, dat ik daardoor niet meer studeren kon. Maar toen zei een vriend, Jan de Koning, ik heb wel een psychiater. Nou, mijn vader vond het goed en daar ben ik anderhalf jaar bij geweest. A. Groeneveld heeft mij er werkelijk overheen geholpen. Bij hem klaagde ik over mijn geremdheid, over mijn luiheid. En toen zei hij: luiheid bestaat niet. Daar moet je niet aan geloven. Maar je bent geremd en daar moet je de oorzaken van opzoeken. Nou, daar heeft hij me goed in geholpen.

Ik had een jaar lang niks gedaan. Ik liep ook naast mezelf. Dat je denkt, hee, wie loopt daar. En ik moest vooral niet bij mijn moeder komen. Hij heeft mijn vader ook laten komen. Hij heeft Lydia ook laten komen. En die heeft hij gezegd, U moet maar zo denken, het lijkt altijd erger bij hem dan het is. En dat heeft Lydia vertaald in de woorden, je bent een wrak, maar je bent een zeewaardig wrak.

3.5 Wonen

Sommigen deden doctoraal maar dat deed ik niet. Je kreeg dan wel een kerkelijk examen en dat heb ik toen toch in een vrij behoorlijke tijd gedaan. Maar ja, toen was ik 26 en de meesten waren op hun 23ste klaar. Dat heeft me verder overigens nooit gehinderd.

In de Leidse tijd was het zo dat je altijd op kamers moest wonen. Ja, dat lukte. Eerst bij een vrouw met een stijf been. Daar heb ik nu niet zo'n hartelijke herinnering aan. Ook niet een slechte. Die wou alleen niet dat je meisjes meenam, toen ben ik twee jaar bij Tjerko Schaper en zijn vrouw geweest en daar kreeg ik ook een kamer. Die was net afgestudeerd als jurist en die hadden een kamer over. Dat was in Oegstgeest. Daar ben ik een jaar geweest en toen ben ik twee jaar geweest in het huis van mevrouw Jonker. Want die had een huis in Leiden, mevr. Jonker-Westerveld. Zij was lerares en had een zomerhuis in Noordwijk. Toen is ze een paar jaar daar gaan wonen en verhuurde haar woning in Leiden aan ons. Net als Hilda een klein mensje. Ze is negentig geworden. En, daar deden we het huishouden. Daar hadden we bovendien haar werkster, dat moesten we natuurlijk zelf betalen. Die kwam elke dag wel om de zaak op orde te houden. Met zijn vieren woonden we daar. Jaap Kalma¹⁷, een hele lange vent, hij is onlangs overleden. Indoloog Kielstra en Wim Klaar. Dat is heel makkelijk gegaan. We hebben het niet moeilijk gehad. Er was ook helemaal geen controle, je kon doen en laten wat je wou. Nee, dat is nooit vervelend geweest. En toen heb ik nog een jaar gewoond bij Tjerko Schaper, de jongere broer van Bertus. Die was hoogleraar geworden. Hij had Huizinga opgevolgd, in de geschiedenis, een aardige man. In mijn herinnering is het Leidse studentenleven niet zo'n belangrijke zaak geweest, wat de studie zelf betreft. Ik heb er contacten aan overgehouden. Ik heb wel veel te danken aan de colleges sociale ethiek. Ja inhoudelijk heb ik daar veel aan gehad. Maar de vriendschappen gingen toch nooit zo diep. Er was altijd Lydia waar ik mee liep.

3.6 Kentering.

We hadden een redactie met Hilda en Evert Verweij en Max Stokvis en ik. Max Stokvis is de oorlog doorgekomen. Met zijn vieren deden we Kentering. Ik geloof dat Evert de leiding had. Want die leerde ik natuurlijk ook kennen. We werden bevriend. En Hilda die had veel met Lydia op. We zijn dan ook met Hilda en Evert, ik denk in '29, via jeugdherbergen naar de Harz geweest. En op een gegeven moment zegt Evert: ik heb het idee dat Hilda verliefd op me is. Ze heeft me gevraagd. Wat moet ik? Hilda had dat beslist. En zo is dat hun leven lang gebleven.

De band tussen Hilda en Lydia is heel innig; hun dochter is ook Lydia naar haar genoemd.

Evert Verweij was een voortreffelijke vent. Hij was directeur van het chemisch laboratorium van Philips. Hij werd geen professor want dan ging hij te veel achteruit in salaris. Ofschoon het helemaal geen duitendief was maar hij vond het.¹⁸

¹⁷ Later predikant in Leeuwarden ; publiceerde in en over het fries.

¹⁸ De interviews met Bart Ruitenbergh zijn gehouden door Anne Kari Ruitenbergh-Gorter, dochter van Cor Gorter. Deze was ook bestuurslid van de SDSC en is later een vooraanstaand hoogleraar in de natuurkunde geworden. AnneKari merkt op dat haar vader Verweij ook een prima vent vond.

3.7 Miskotte

In 1926 heeft mijn vader een brief geschreven aan Miskotte. Hij schreef wie ik was en dat ik belijdenis wilde doen en of hij mij wou ontvangen voor belijdenis onderricht. Dus ik kreeg van mijn vader een retourkaartje voor de trein naar Meppel en ging 's zaterdags daarheen, ging 's zondags bij hem in de kerk en praatten dan 's zondagsmiddags, waar ik helemaal niets van begreep. Maar heel indrukwekkend. De vorm, de briljante manier van spreken. Ik heb nooit iemand ontmoet die zo met woorden kon omgaan; ineens een nieuwe verf. Een wonderlijke man was het. Ik heb daar, ik denk een keer of zeven, acht een weekeinde gelogeerd. Een erg lieve vrouw had hij.

Maar toen heb ik, door Miskotte, geroken aan een heel andere vorm van vrijzinnigheid. "Ze zeggen dat je vrijzinnig bent" was het eerste dat hij tegen me zei; "waarom?" Ik zeg, nou ja, bijbelkritiek en een paar van die dingen. Toen zei hij, nee, vrijzinnigheid is een teken van burgerlijkheid. Daar schrok ik van, want ik vond nu juist dat de arbeiders bezig waren van de kerk af te vallen omdat die de strakheid van de orthodoxe lieden niet meer wilden.

Maar hij dacht bij burgerlijkheid aan de tijd van de Franse revolutie, de top van de Franse revolutie: een burger neemt verantwoordelijkheid voor het geheel, voor de gemeenschap waarin hij leeft. Hij is daar in zekere zin dienstbaar, maar ontleent er ook een macht aan tegenover de mensen met een, laten we zeggen goddelijke gewicht, de koning en de keizer. Burgers trekken zich nergens wat van aan. De reformatie is ook een burgerlijke beweging geweest, in Nederland. Het was een verlaten van het gesloten schema van de macht: Eerst God, maar die zie je niet, en dan de koning. Dat is de macht, die koning had ook macht namens God. Op onze gulden kan je daar de rest van zien. De burger van Amsterdam was tegen aan mensen toegekende goddelijke macht, die wilde geld verdienen en die wilde ook ruimte. Amsterdamse kooplieden waren Remonstrant.. En in die zin noemde hij het burgerlijk.

Ik noem dit nu als voorbeeld hoe de lessen gingen, hoe hij steeds bij alle woorden een andere dimensie liet merken. Het was echt een woordkunstenaar. De burger, als hij zo'n woord zegt ziet hij daar meteen een hele geschiedenis in. En dat leerde ik. Dus ik ben toen met Pasen '26 in die kerk geweest. Een immens grote kerk. Eerst moet je dan belijdenis doen. Ik moest een paar teksten uit mijn hoofd leren en die kon ik dan wel zeggen. Want hij had wel door dat het bij mij niet zo ver ging. Ben dus aangenomen. Toen bracht hij me naar de trein. (ontroerd) En toen zei ie me, op weg naar de trein, eh, Ruitenberg, nu kom je toch aanstaande zondag, want het was Palmzondag, bij het avondmaal? Ik zei, daar ben ik nog niet aan toe. Toen ging hij stilstaan en keek hij me aan. "Heb je een meisje?" Ik een rooie kop natuurlijk. Ik scharrelde allang met Lydia. "Heb je die wel eens gezoend voordat je zeker wist dat je van haar hield?" (stille) Ik ben niet naar het avondmaal gegaan maar ik heb het wel onthouden. Dat is ongelooflijk knap. Dat zijn van die kleine dingen die zo'n geweldige invloed hebben.

Ja, hij was nogal kritisch. Maar hij is de grote man geweest van het nieuwe liedboek. Hij zat in de commissie. Dat was met zijn begaafdheid op het punt van taalgebruik, een hele steun. Ofschoon hij volgens mij nooit dichtte.

3.8 Banning tot einde oorlog

In de studententijd hadden een aantal theologen die lid waren van de VCSB maar ook lid van de SDSC, een aparte club. Een stuk of tien jongens waren daar lid van. Jaap Kalma was er een van, Dick Oosten, Jaap van Benderen, Sip Zijlstra. Banning nam de moeite om in Leiden te komen en ons af en toe te begeleiden bij de studie. We bestudeerden een heel bekend en heel dik boek van Troelsch, een Duitse Socioloog over de sociale invloed in de kerk schreef¹⁹. En hij nodigde ons uit af en toe naar Barchem en Bentveld. Banning heeft mij vooral ook erg geholpen door de grote onderwijzerscapaciteiten die hij had. Hij kon feilloos uitleggen. Zonder veel dikke woorden en bovendien vanuit een niet sentimentele betrokkenheid. Niet: "die arme mensen" maar vanuit een betrokkenheid, een dieperliggend besef van religieuze verbondenheid. Wat dat dan ook zijn mocht.

(Banning kwam uit een merkwaardig gezin. Zijn vader was visser op de grote vaart en hij was dus veel weg. Zijn moeder, Afke Canrinus was een van huis uit wel een vrome vrouw, maar zijn vader wou nergens wat van weten, die was atheïst. Zijn moeder ging wel naar de kerk, maar naar de Doopsgezinde. Banning is met veel moeite toegelaten op de onderwijzersschool in Haarlem. Hij was commensaal bij een juffrouw, "te

¹⁹ Waarschijnlijk Die Soziallehren der christlichen Gruppen und Kirchen, 1912

bak", zat je dan. Er waren er plaatsen waar ze woonden en die noemden ze "de bak". Vandaar dat het lied van de Kwekelingenbond de "bakmars" heette.

Hij heeft als onderwijzer de gelegenheid gekregen om theologie te gaan studeren, mede onder invloed van ds. Tenthof, de dominee van Hoorn, waar Banning toen onderwijzer was. Die was een van de eerste dominees rond 1850, die heel bewust socialist werd zonder te breken met de kerk. Onder die invloed is Banning ook die kant mee uitgegaan. De Kwekelingenbond was een cultuur bevorderende beweging. Nieuwe wegen, nieuwe vormen. Vanuit de behoefte om ook de sociale kant te doen, kwam de drankbestrijding voor de dag als een van de dingen die de weg was naar een culturele vernieuwing, de Kwekelingen Geheelonthouders Bond, KGOB. Daar had Banning Koos Vorrink ontmoet, die was ook student daar aan de kweekschool. Maar daar praatte hij nooit zo enthousiast over.

Dat was aan het begin van deze eeuw wat later in de zestiger jaren de studentenbeweging zou zijn. Maar op een veel geringer schaal maar als type van bewustwording dat het anders moest, maar wel veel constructiever.

Banning is in 1888 geboren dus met mij was er zeventien jaar verschil. Toen was het allemaal wat geconsolideerd en was ik betrokken bij zaken waar Banning ook mee bezig was geweest. We konden elkaar goed begrijpen omdat ik, vanaf mijn tijd aan dezelfde geestelijk en maatschappelijke vernieuwing had deelgenomen.)

Maar goed, Banning probeerde er het beste uit te halen bij mij wat er intellectueel en wetenschappelijk uit te halen viel. Dat was dan niet zo veel. Want ik was veel meer emotioneel bij het geheel betrokken was dan intellectueel. Er moest ook een emotie bij, het gevoel dat het werkelijk van jezelf was. Een oer sociaal gevoel. Eigenlijk een religieus besef, waarbij de actor, degene die het opwekt, een heel moeilijk te doordenken werkelijkheid is. Thuis kreeg ik van mijn moeder altijd de volle lading, die vond dat allemaal zo'n verdomde flauwe kul. Dat haatte ze. Dat is nooit verdwenen.

De wetenschappelijke allure en precisie en de theologische precisie miste ik.

Theologie is een wiskundigachtig vak. Net als alle wetenschappelijke studie, eist het een grote inzet, geduld en acribie, nauwkeurigheid. Dat zat er bij mij niet zoveel. Dat is een gebrek van me. Maar ik geneerde me er niet voor. Die jongelui die met heel veel moeite een dor proefschrift schreven, daar had je ook niet zo gek veel aan. De sociale ethiek heeft me erg geboeid en wat kan je verder als theoloog allemaal nog kon leren dat leerde je dan wel. Exegese is natuurlijk erg nodig, maar ik had er toch nooit echt aardigheid in. Dogmatiek, dat begreep ik zelfs nooit, dat begrijp ik overigens nog niet. Ik ben ook door mijn examens gekomen "zonder bezwaar". Dat is een zes min.

Banning heeft verder mijn hele leven sterk begeleid. In de eerste plaats heeft hij gemaakt dat wij in Leiden echt betrokken raakten bij de verhouding tussen godsdienst en socialisme. Hij wees op de sociologische kant van het kerkelijk leven. En hij wist groeppvorming te stimuleren. Stimulerend. onbaatzuchtig, niet dwingend. Het was een uitstekend pedagoog. Het was iemand die helemaal geknipt was voor dat typische vormingswerk, omdat vrouwen uitstraalde van deze hoogblonde kuif en zijn vrolijke ogen en zijn warme stem. Helder, niet sentimenteel. En toen is hij in 1931 naar Bentveld gekomen. Ik heb tot 32 gestudeerd.

3.9 Banning na de oorlog

Dus wat mij in Banning zo trof, was dat hij vertrouwen in je had en over je gebreken niet al te zeurderig deed. Zitvlees heb je nu eenmaal niet, zei hij als ik een boek niet gelezen had, of als ik er alleen iets uitgepikt had dat me aanstond. Zijn leven lang is dat vertrouwen gebleven.

Na '45 is de doorbraak tot stand gekomen, (gedeeltelijk, natuurlijk)²⁰. De Hervormde Kerk Xging veel bewuster de sociale kant open ging de maatschappelijke vragen in de theologie betrekken. Toen is na '45 Kerk en Wereld opgericht. Daar is Banning als hoofddocent gevraagd, hij ging weg uit Bentveld. Want hij had altijd een wonderlijk gevoel van: als je ouder wordt, dan moet je het aan de jongeren overlaten. Kerk en Wereld werd geopend, Banning werd er docent. En na een jaar of wat, ik geloof twee jaar later, werd hij hoogleraar in Leiden. Hij ging in Driebergen wonen. Toen hij weg ging in Kerk en Wereld kon ik de lessen overnemen. Zodoende kwam ik elke week in Driebergen, ik ben er vier jaar geweest, om lessen te geven en ik miste nooit een bezoek aan Banning, het kon een kwartier zijn. Dus eigenlijk alles wat ik deed, ook in de pastorie, in mijn werk, perswerk in de Hervormde Kerk, besprak ik met hem, omdat ik altijd gelegenheid had, om elke week even een kopje thee drinken na de lessen of 's ochtends, dan at ik een broodje. Dan was

²⁰ Dat wil zeggen de poging tot omzetting van de niet-religieuze SDAP in de PvdA, waarin levensovertuiging een gewaardeerde plaats heeft.

hij er. Dat heeft me een heel stuk geholpen omdat je allerlei dingen kunt aansnijden en daarmee het gevoel van vriendschap hebt.

Banning heeft zich verder als socioloog ontwikkeld. Hij is ook oprichter geworden van het Sociologisch Instituut van de Hervormde Kerk. Dat is er nu niet meer. Dat was zijn wetenschappelijke bijdrage, dat er vooral gelet moest worden op de sociale structuren waarin de dingen gebeurden en daardoor heeft hij eigenlijk mede de stoot gegeven aan de formuleringen van brieven of verklaringen van synodale wege ook op het sociale gebied. Hij zat ook in het partijbestuur van de PvdA. (Toen hij ermee ophield en hoogleraar werd in Leiden toen heeft Feits Boerwinkel, een klasgenoot van me, mij aangehaald om les te gaan geven. Toen had ik een stimulans om de dingen toch wat nauwkeuriger te bekijken. Ik moest me heel degelijk prepareren en alles netjes opschrijven. Dat heb ik toen ook gedaan. Dat betekende dat ik me bezighield met het soort problemen waar Banning ook mee leefde. Misschien wat eenzijdig. Exegese was er nooit bij. De boeken over exegese probeerde ik wel een beetje bij te houden, zo diepgaande heb ik exegese zelf nooit gehad. Daar moet je Grieks weer beter voor beheersen. En Hebreeuws verloor je langzamerhand. Daar heb ik echt lekkers in mijn kennis, dat heeft me nooit zo gehinderd.)

Dus Banning heeft me tot zijn dood toe begeleid.

Vlak voor zijn dood heeft hij me laten komen. Dat was op kerstmorgen. Toen belde hij of zijn vrouw. Ja, zei ik, vandaag gaat het echt niet, maar morgen. Toen ben ik op die maandag naar Driebergen gereden en heb nog een laatste gesprek met hem gehad. Ja, heel wonderlijk. Maar toen was hij al aan het einde. Ik zeg, heb je nog wat te zeggen? Dat ik dankbaar ben, zei hij. En toen een paar dagen later is hij overleden.

3.10 Huwelijk met Lydia

We waren een keer in Bentveld. Na een dienst met Miskotte liep ik met Lydia, ze geeft me een arm. Ze zei niks. Ik vroeg, hoe vond je het, en toen begon ze te huilen. En toen zei ze: "ik kan het niet hebben dat deze ijdele man mij bekeert". En vóór die tijd had ze altijd gezegd: "Je moet niet denken dat ik ooit bij je in de kerk kom". Nou, dacht ik, dat zien we dan wel. Miskotte was een van de eerste dominees die lid van de SDAP werden. En hij was echt links. Dus dat was bij Lydia een doorbraak en dat betekende toch dat ik met een iets rustiger verwachting, met Lydia de pastorie in trok.

Toen zijn we in september 1932 getrouwd. We hadden onmiddellijk aan het begin van de vakantie kunnen gaan trouwen maar dat kon niet want dan zouden zes weken van Lydia's leraars-salaris worden afgetrokken. Want een gehuwde vrouw werd stante pede ontslagen. Voor die dooie centen, ongeveer tweehonderd gulden, hebben we toch maar gewacht. We hadden al acht jaar gewacht, dus dat kon er ook wel bij. En toen zijn we op 1 september getrouwd en reisden op huwelijksreis naar Surhuisterveen en hebben daar het huis ingericht. Op 1 september ben ik getrouwd, in Soest. Er waren driehonderd mensen. We hadden een hele stal gehuurd. Cor Gorter, (de vader van mijn schoondochter AnneKari) was toen ceremoniemeester.

Garnt Stuyveling had tactloosheid om op een gegeven moment te zeggen, nu gaan we de internationale zingen. Een deel van de gasten die er waren de familie van Lydia's vader's, waren stijve Zuid-Hollandse mensen. Ik ken geen provincie waar zo weinig humor is als daar. En die moesten toen ook opstaan vanwege de internationale. Toen zijn we in de duinen gaan volksdansen. Heel gezellig.

4 Friese periode

4.1 Beroepbaar

Toen ik in juni 1932 het examen voor kandidaat had gedaan en dus beroepbaar was, heb ik me opgegeven bij de secretaris van de beroepingscommissie van de Hervormde Kerk. Dat leverde niets op en ben ik er zelf achteraan gegaan. Ik heb toen in Friesland op beroep geprekeet, ook in Drenthe. In Terschelling wilden ze me graag hebben want ze konden slecht een dominee krijgen, omdat 's winters de laatste boot van Terschelling naar Harlingen, om zeven uur 's ochtends vertrok, en die deed er twee uur over. Ik heb dat niet aangenomen. In zeven gemeentes heb ik op beroep geprekeet, ook in Zweeloo in Drente en overal merkten ze dat ik rood was. Daar kwam ik voor uit. Ze zeiden er niets van, maar het werd allemaal niks.

4.2 Surhuisterveen

Toen ben ik naar Surhuisterveen gegaan. Daar hadden ze geloof ik al zes keer een bedankje gehad. Ik was dus het laatste redmiddel voor dat dorp. Ze vonden het rode helemaal niet erg. Er werd ook nauwelijks over gepraat. De oudste ouderling bleek ook de voorzitter van de SDAP-afdeling te zijn. En toen heb ik, op 18 september 1932, intree gedaan en ben ik ingeleid door mijn vriend Wim Klaar. In Surhuisterveen hebben ze me goed opgevangen. Daar was een voortreffelijk ouderling, een bakker. Hij kwam niet oorspronkelijk uit het dorp maar die genoot vertrouwen. Die was ook raadslid. Die nam me bij het handje en zei me alles wat er moest gebeuren. De enige niet Fries in de kerkenraad was de directeur van de particuliere boterfabriek. Die kon het slecht hebben dat ik lid van de SDAP was.

Ik herinner me wel dat ik in een preek in 1933, de Zeven Provinciën noemde. Daar hadden ze die bom op gegooid vanwege die staking op dat schip omdat er geen loon werd betaald. En daar was ik erg boos over. Dat zei ik ook in de preek. Een reuze bek kreeg ik toen van de liberale diaken. Dat werd haast ruzie. Maar hij kon ook niet zo heel veel, want de meerderheid was op mijn hand. Die vonden het best dat ik dat zei. Wat was het opvallende daar? Er was een vrij grote scheiding tussen Surhuisterveen en Boelenslaan. In Surhuisterveen woonden nogal wat middenstanders, mensen met een grossierderij, bakker, mensen met een ijzerwerkplaats, die fietsen maakten.

Terwijl in Boelenslaan daar woonden echt arbeiders en in die tijd was minstens de helft werkloos. Men leefde er van een schijntje uitkering of ze moesten met autobussen 's maandagochtends vroeg, gehaald worden voor slavenwerk op de Groningse. Ze verdienden daar, een paar tientjes, hooguit. En dan werden ze op vrijdagavond weer afgezet. Dus dat was een rot situatie. Ik moest eens in de vier weken 's avonds preken in Boelenslaan, want 's ochtends kwamen de mensen niet. 's Avonds wel want dan wilden de vrouwen er wel eens uit zijn en hadden ze het even rustig, los van man en kinderen. Daar zaten ze rustig. Dan had je dertig vrouwen en drie mannen en de oudste ouderling, dat was Wietse van der Wiek, een arbeider met ook een klein bedrijfje met wat kippen en wat lammeren. Iemand zei, mensen, dit is over tien jaar afgelopen, dan zijn er geen oude mensen meer. Dominee!, zei Van der Wiek, er komen altijd nieuwe oude mensen. Dat is zo, en dat neem ik vaak als troost.

Ik had in Boelenslaan natuurlijk catechisatie, een jeugdclub en ik had er godsdienstles op de openbare school. In deze streek, die oorspronkelijk door Domela Nieuwenhuis was beïnvloed, waren er mensen die de boekwerken van Domela Nieuwenhuis hadden. Die het kerkelijke flauwe kul vonden. Maar de jongens die kwamen, vonden het gezellig om met Lydia af en toe te gaan kamperen en daar dreef de jeugdclub op. Verhalen, bijbelse verhalen, dat ging heel moeilijk. Ik herinner me nog een keer, toen ik een catechisatie begon met "we zullen het nu hebben over het Nieuwe Testament, dat gaat over Jezus" En toen riep er een, "Oh, die is al lang dood" En daar moest je tegenin praten.

Dat kwam in Surhuisterveen niet voor. De helft van dat dorp was gereformeerd. Daar was geen enkel contact mee. Toen de gereformeerde dominee vertrok, kwam hij bij me langs (ik was namelijk een keer bij hem in de kerk geweest) en zei, collega, ik ga weg en ik kom U even groeten. Maar U begrijpt wel dat ik niet binnen kan komen.

En nu is Surhuisterveen een samen op weg gemeente. Ja er is veel veranderd. Ik vond het toen barbaars. Er was wel eens een Gereformeerde jongen die met een Hervormd meisje ging trouwen: ze werd, geen wrikken aan, gereformeerd. Terreur. Ik herinner me de dokter, die kwam wel eens in de kerk, die was ook lidmaat. De gemeente die breidde zich uit, dus toen kwam er een nieuwe dokter een gereformeerde. Van de kansel werd verboden patiënt bij de hervormde dokter te blijven en hij verloor al zijn gereformeerde patiënten, op een na. Dat was zijn buurman. Als een zwerm vogels. Dat was het vrome volk. Ja ik lachte er wat om. Zo gaat dat dan. En ik had er geen enkel contact mee. Uit een oecumenisch idee ben ik eens een keer bij die man in de kerk geweest. Toen gaf je aan het eind de dominee nog geen hand, dus ik heb geen contact gehad. Later, veel later heb ik hem eens ontmoet. Hij zei: "herinnert U zich mij? Dat was akelig en ik vond het eigenlijk mis." Voor een aantal dominees was dat ook vervelend, die wouen wel anders. Een overgang van Gereformeerd naar Hervormd kwam nooit voor.

Één maal in de maand preekte ik 's avonds in Boelenslaan en verder moest ik natuurlijk ook ringbeurten doen. Dus je was soms drie keer op een dag bezig, 's ochtends, 's middags en 's avonds, meestal ging Lydia mee, tenminste toen we geen kinderen hadden. Dat was de eerste vier jaar.

Lydia nam al gauw de vrouwenclub. Dat was gewoonte. De vorige predikant had een Engelse vrouw, dat was Dora Brakman en die had het goed gedaan, die had namelijk een opleiding gekregen als zendeling. En ze was heel gezien. Het was namelijk oorspronkelijk een zeer verwaarloosde gemeente. Er had daarvoor

tien jaar een eigenaardige dominee gestaan. Als de kerkenraad zei, Dominee, U moet eens huisbezoek doen, dan zei hij: "ik ben geen orgelman, die gaat langs de deuren".

Het was een geluk dat Lydia uit een zeer bewust sociaal gezin kwam en daardoor de sociale kant van het werk goed begreep. En ook initiatieven nam. De vrouwenverenigingen. Twee keer per week. Één in Boelenslaan, één in Surhuisterveen. En dat is allemaal goed gegaan.

We kregen alleen de narigheid dat Lydia een buitenbaarmoederlijke zwangerschap had. Goed behandeld door een dokter in Leeuwarden. Als een dooie mus lag ze in bed. En toen nam Kees Volkerts, de arts van Surhuisterveen, me apart en die zei, Bart, je moet er wel aan denken dat jullie geen kinderen kunt krijgen. Ik schrok er een beetje van. Ik dacht, moet ik dat Lydia nou zeggen? Ik heb het toch maar gedaan. Ze wilde erg graag een groot gezin hebben. We hebben nog twee keer een mis kraam meegemaakt in die periode daarna. Na vier jaar bleek alles toch nog genezen te zijn. Dus toen kwam Herbart. Toen wou ik wel een wat kalmer aan doen, wat gaan studeren.

4.3 Beers

Ik kon in 1938 een beroep krijgen naar Beers -Jellum. Maar, een oude vriend, ook een partijgenoot, die had me sterk aanbevolen en ik preekte er een keer. Een grote pastorie en alles bij elkaar driehonderd zielen. Je kon dus bij wijze van spreken iedereen 's avonds een goede nachtrust toewensen. Allemaal vrijzinnig op twee, drie gezinnen na. Een gereformeerd gezin en een doopsgezind. Die doopsgezinde, die kerkte bij mij. Maar die gereformeerde ging naar Dronrijp, en een orthodoxe die fietste ook naar Dronrijp, maar bij die laatste ging ik wel op huisbezoek. Twee weken preekte ik in Beers en dan de derde week in Jellum. Daar had ik het uitstekend. Ik kon met al die mensen goed overweg. Je moest natuurlijk heel goed Fries leren. Want er was geen enkel gemeentelid die iets anders sprak dan Fries. Maar ja, dat leerde je gauw. Lydia was bovendien toen ze in Leeuwarden was, les gaan nemen bij een onderwijzer fries en daar heeft ze het netjes geleerd. Want ze wou met die kinderen, die ze anders niet verstond, kunnen praten. Met het fries hebben we nooit een probleem gehad. En ik vond het eigenlijk een mooie taal en ik begon te begrijpen dat als je de kinderen niet goed fries leerde dat ze nooit nederlands leerden. Het was een ander slag mensen dan in Surhuisterveen. Daar waren het zakenmensen en kleine, hele kleine boertjes, hier had je grote boeren en je had, heel merkwaardig, twee kerkvoogdijen. Want Beers was een ander dorp dan Jellum. Nooit gecombineerd, dat wil zeggen, ze hadden een dominee samen. Er was geld genoeg. Er waren drie boerderijen waar ze de inkomsten van konden gebruiken en de leden zelf betaalden zoiets van honderd daalder per jaar aan bijdrage. Dus dat was makkelijk. In Beers heb ik politieke activiteit ontplooid, waar nogal wat boeren wel voor voelden. Later is de NSB gekomen, maar in Beers voelde niemand daarvoor. Friesland was ook de enige provincie waar ze geen vertegenwoordigers in de Provinciale Staten kregen. In Surhuisterveen waren er wel NSB-ers. Dat waren dan vaak mensen die van Holland uit kwamen. Ik heb geen herinnering aan het uitbreken van de oorlog. Je was verslagen, wat moest je zeggen. Moeilijk. Iedereen wist hoe ik er over dacht en ik wist hoe zij er over dachten. Je werd onderworpen door een vijand en daar moet je een houding tegenover hebben. Een heel nieuw vak en dat vak heb je niet geleerd. In Beers, had ik wat meer tijd. Ik wou studeren. Ik had een doctoraal afspraak met Van Holk waarvoor ik heb teveel moest lezen. Dat heb ik wel gedaan. 18 biografieën. En een boek van Troeltsch moest ik goed kennen. Maar die studie is niet verder gekomen, ook omdat ik niet echt een aandrift had. En Leiden ging dicht met die beroemde rede van Kleveringa. Het was een verademing dat ik niet meer naar Van Holk hoefde. Ik heb ook nooit wetenschappelijke ambitie gehad.

4.4 Kortehebben, Bentveld

In de werkeloosheid was er een grote behoefte aan vormingswerk bij arbeiders en alle mogelijke clubs konden subsidie krijgen als ze dat deden. Vandaar dat Kortehebben in '34 gebouwd is. Zo is Bentveld ook ontstaan. Alle gebouwen er omheen, de woning van Banning, dat is allemaal in de werkelozentijd gebouwd. We hadden een uitstekende architect daarvoor, Feenstra.

Een stuk grond en nieuw vormingswerk van de A.G..

En toen zat ik in Friesland en viel met mijn neus in de boter. Dirk Bakker was ook een SDAP dominee en Van Apeldoorn was dat ook en toen hebben we met zijn drieën mensen geld weten te ontfutselen, en subsidies. Ik kreeg meteen de kans, om daar aan mee te doen. Je had ook andere vrienden die er aan meededen. Jaap Kalma en ook anderen die naar Friesland kwamen. Dirk Oosten. Enfin ga maar door. Banning was in Sneek dominee geweest en die was opgevolgd door Harm de Vos, die ook, hij kwam zelfs

uit een SDAP familie. Die was ook theoloog geworden en later hoogleraar. De eigenlijke leiding hiervan lag bij D. Bakker. Hij was getrouwd met de dochter van dominee Tenthof die in Hoorn Banning in de socialistische richting heeft gedreven. Het gebouw is door werkelozen gebouwd dus dat duurde vrij lang. In 1934 was het klaar.

We hadden alleen niet zo gauw een goede leiding van het centrum. Dus dat moest de dominee van Kortehemmen doen, Van Apeldoorn. Hij was een hele geschikte man maar je bent als dominee toch niet zo maar geschikt voor het vormingswerk. Ik maakte dus mede de programma's voor de cursussen, soms van een week, soms een paar dagen, soms een weekend, soms een dag. De Blijde Wereldgroep heeft geprobeerd predikantenbijeenkomsten op Kortehemmen te organiseren, maar dat is niet helemaal gelukt. Een enkele keer kon dat nog wel maar daar hadden we toch blijkbaar weinig fut in. We hadden ook niet altijd goede sprekers.

Maar ik denk aan Kortehemmen terug met een plezier aan wat mogelijk was en met een zekere teleurstelling aan wat allemaal had moeten en niet is gebeurd. Dat kwam mede doordat wij aangewezen waren op een half time leider.

Later hadden we Sjoerd Bijleveld hij is toen meteen ook directeur geworden. Daar kon ik slecht mee, dat heb je dan wel eens.

Tot aan '40 heeft Kortehemmen gedraaid maar is toen door de Duitsers ingepikt.

Daar ben ik vaak geweest om cursussen te volgen maar ook werd ik gevraagd om een onderwerp in te leiden. Daar moest ik op studeren, op mijn manier. En dat lukte wel. Ik kan vrij helder vertellen blijkbaar.

4.5 Franeker

Op aandrang van Jan van Veen, die toen dominee in Franeker was, ben ik daar beroepen. Ik kende hem heel goed, omdat hij was voorzitter en ik was vice voorzitter was geweest van de VCSB en dat hadden we met plezier met elkaar gedaan. Hij zei in Franeker toen hij daar wilde weggaan: "Ik heb een goeie, Ruitenbergh." Ze kwamen me horen en ze vonden het prachtig en zonder moeite kwam ik daar. Alleen de pastorie was veel minder. Aan een gracht, gewoon een woonhuis waar een pastorie in zat. In Surhuisterveen en Beers, daar kon je bij wijze van zeggen, door die lange gang leren fietsen. En grote kamers...., die waren niet warm te stoken en dat was in de oorlogstijd niet eenvoudig. Maar in Franeker was het een huis zonder geur of heerlijkheid, maar je kon er wonen. In Franeker een klein tuintje net achter het kanaal. Met een achteruitgang.

Mijn herinnering aan Franeker was de richtingstrijd. Franeker was een vrijzinnige gemeente, al jarenlang. Er hadden twee vrijzinnige dominees gestaan en een tijdlang had er een orthodoxe en een vrijzinnige gestaan. En toen die ene orthodoxe vrijzinnig werd hebben ze de evangelisatie opgericht. Een eigen evangelisatiekerk. Met ook een jonge dominee.

Kraemer en Banning trokken in die tijd het land door om de Hervormden duidelijk te maken dat het nergens op leek waar ze mee bezig waren. Er waren gesloten fronten van vier richtingen Gereformeerde Bond, Confessionelen, de Evangelischen (de Ethisch Evangelischen) en de Vrijzinnigen; die hadden ook weer nuances van links Vrijzinnigen en rechtsen, maar daar werd geen ruzie over gemaakt. Dus Kraemer en Banning gingen er vanuit, dat je samen verantwoordelijk bent. Je bent ook verantwoordelijk voor de totale gemeenschap. Al die ruzies, dat is vernietigend voor de gemeenschap. Daar kwam het politieke element naar voren, dat begreep iedereen in die oorlogstijd heel goed. Dat je niet zonder kon.

Je kan niet zeggen dat de kerk zich erg fier gedragen heeft wat betreft het verzet. Maar je kunt ook niet zeggen dat ze het over zich heen hebben laten gaan. Dat was bij de Lutherse wel zo, die waren veel meer Duits georiënteerd. Bij de Doopsgezinden had je een enkele fanatieke NSBer. Bij de Hervormde Kerk had je ook een aantal actieven. En de meesten van hen waren Kohlbruggianen. Dat was een schakering binnen de orthodoxie. Die dachten vooral staatsrechtelijk en vonden dat je de staat christelijk moest maken. Omdat de NSB zei dat ze een christelijke staat wou hebben, had je er een aantal, die er erg voor voelden.

Boissevain werd ook lid. Die is van de trap gevallen voordat hij na de oorlog gearresteerd kon worden. In Franeker, je wist het na een tijdje wel. Ik heb thuis nog een boekje met alle inwoners van Franeker; ik heb een rouwrand bijgezet als ze NSBer waren. Maar we hebben het geluk gehad in Franeker dat er weinig arrestaties waren. Want wat bleek na de oorlog? De Ortskommandant was een notoire vijand van Hitler. Klachten die bij hem kwamen, kwamen niet verder. In 1941, kwam er een burgemeester, die was op 10 mei 1940 lid geworden van de NSB. Die is weggepromoveerd als commissaris van Gelderland. Daarna

werd een gewezen Heilsoldaat burgemeester. Ik heb hem nooit gesproken, nooit gezien zelfs. En ook twee wethouders waren verkeerd. Je had er geen enkel contact mee. Ze kwam niet in de kerk maar je moest toch een beetje oppassen. Ik weet nog wel dat de verklaring over de jodenvervolging, die ze in de Roomse kerk niet dorsten voor te lezen, bij ons werd voorgelezen. Ik had namelijk van de synode de opdracht, om die verklaring in de provincie te verspreiden. Die brief, die konden ze niet per post versturen, want dan werd ie bekend. Per regio benoemde de synode een vertrouwensman. Ik had ook een rayon en zo ging ik op de fiets en zorgde dat de gecyclostyleerde brief netje aankwam. In een van de dorpen was de dominee lid van de NSB. Maar die kreeg de brief niet.

Ik ging later na wie hem hadden voorgelezen. En dan zag ik dat de lafbekken het niet gedaan hadden. De dominee van Wommels bleek het niet gedaan te hebben. Ik kende hem en ik wist dat hij geen NSB sympathieën had. Toen heb ik hem er op aangesproken en toe zei ie: "Ja, maar ik had een nieuw lid, en die kan ik op die manier niet beledigen door dat op te lezen van de jodenvervolging." Die zou daardoor wegblijven bij hem, dacht hij bij zichzelf. Ik heb na de oorlog een lijst van NSB-dominees gezien. Dat waren er waren een stuk of vijftig, zestig, van de 1800, dus niet zo veel. Over alle richtingen verspreid maar opvallend veel bij de Gereformeerde Bond. Die hebben het gevoel, je moet een godsdienstige staat hebben.

Dus je kan niet zeggen dat de Kerk, en zeker in Franeker niet, nou zo heldhaftig was. Maar een inzameling voor hongerend Amsterdam, daar deden ze allemaal hartelijk aan mee. Want je kwam veel mensen tegen. Die bijvoorbeeld ondergedoken waren. Of op hongertocht. Niet in Franeker, daar heb ik niet zo veel herinnering aan, wel in de omgeving, bij boeren. Maar, in de hongervinter, hebben ze nog een schip weten te bemachtigen. Ze hebben voor de arme mensen in de stad, die niet allemaal op de fiets inzamelingen konden houden, een inzameling gedaan voor tarwe, boter,... en daar hebben we ook gewoon aan meegeedaan en dat sloeg wel aan. Bovendien had je in Friesland, naast de joden, nogal wat kinderen zoals de kinderen van Henk en Gertrud Quarles²¹. Ik kan me van Franeker geen heldendaden of opvallende dingen herinneren. Ik heb ook nooit het gevoel gehad dat ik bijzonder bedreigd was behalve die ene keer, dat ik die jodenverklaring had voorgelezen. Toen vertelde de kerkenraad dat die NSBer die in de kerk zat 's avonds direct naar de burgemeester gegaan was. Maar ik ging voor de zekerheid tien dagen 's nachts logeren bij de directrice van de bibliotheek, waar ze me nooit zouden zoeken. Dat was een periode die me nogal zenuwachtig maakte, want je weet nooit, wat er zou gebeuren als je buiten de regels ging. In Franeker konden we bij de kerkboeren, boerderijen die eigendom van de diaconie waren, wat verderop, buiten Franeker, Tzum, melk en boter krijgen. Dus we hebben niet echt moeite gehad. De boeren in Friesland ja, je had ze in soorten, maar je kunt niet zeggen dat we honger geleden hebben. Alleen, het kostte moeite. Herbart ging dan op de fiets, hoe oud was ie, met Lydia, naar Edens. Dat was een heel klein dorp vlak onder Tzum. Dat was een kilometer of zes, zeven. Maar het mocht niet, ze konden gecontroleerd worden, het was smokkelen. Maar ja daar trok niemand zich wat van aan en er is ook nooit echt wat gebeurd.

In Franeker kreeg ik vanuit Den Haag, de berichten en de stimulantia van de Gemeenteopbouwbeving, vanuit een driemanschap, Kraemer, Banning en Gravemeyer. Banning heeft een paar maal bij me gelogeed, Kraemer trouwens ook, om te bepraten wat ze vonden dat ik kon doen. Zo werd ik lid van het classicaal bestuur. Een revolutie, want tot nog toe was in de classis Franeker de verhouding vrijzinnigheid orthodoxie fifty fifty. Dus als de boot uit het vrijzinnige Terschelling te laat kwam, dan was het classicaal bestuur orthodox. Kwam de boot wel aan dan was het vrijzinnig. We benoemden toen een orthodoxe voorzitter en een vrijzinnige vice voorzitter, dat was ik. Dat was een doorbraak. Daar waren de echte confessionelen boos om. Maar de jongere orthodoxen deden met ons mee. En dat ging goed.

4.6 Tijdelijk wethouder

Ja, dus dat is bijna 50 jaar geleden dat de oorlog uitschee. Alles wat er in de oorlog zo'n beetje onder water was gebeurd kwam tevoorschijn. Mensen van wie je niet wist wie het waren, werden ineens actief. Toen was ook de vraag, wat doen we met de SDAP. De SDAP-wethouder van voor de oorlog in Franeker wilden ze eigenlijk niet meer, die was 65. En ze wilden iemand benoemen die, als er verkiezingen waren, in elk geval geen positie wilde. Dan zouden ze vrij om te kiezen wie ze wilden. In de voorlopige gemeenteraad, die benoemd werd door het bevoegd gezag, zat mevrouw van Andel-Ripke. Daar kwam ik veel aan huis. Zij heeft toen in die gemeenteraad gezegd, neem dan Ruitenbergh. Die heeft er wel verstand van en die mag het toch niet blijven. Het is een dominee kerkelijk verboden om gemeenteraadslid te zijn. Je mocht wel

²¹ Quarles van Ufford-Schmauderer, vrienden waar in Den Haag veel contact mee was.

gemeenteraadslid zijn maar dan moest je als predikant emeritaat nemen. (Dat was in 1911 zo bepaald omdat anders teveel dominees van de orthodoxie in de politiek gingen, blijkbaar.) Ik vond het wel grappig. In Franeker had het militair gezag dat direct na de oorlog overal zo'n beetje de macht had, een noodgemeenteraad en een nood B. en W. benoemd. En, omdat ik toch weg zou gaan, hebben ze mij als wethouder, van de SDAP benoemd. Want ze wisten dat ze na 1 januari vrij waren als er werkelijke verkiezingen werden gehouden. Dat heb ik ook wel prettig gevonden, om een aantal maanden wethouder te zijn. Ik heb een keer een staking weten te verhinderen. Je vergaderde met B. en W., allemaal nieuwe mensen en volkomen nieuwe problemen waar je zelfs nog nooit aan gedacht had. Van huis uit had ik wel enige sjoege van wat dat betekende maar ik was blij, dat ik toch zoiets nooit geambieerd had. En dat is ook gebeven in Franeker. De Burgemeester kwam an de christelijke kant. Van links kwam ik en van de christelijke kant kwam dan Weever. En Weever was de uitgever van een grote christelijke uitgeverij in Friesland en ook voor Nederland. En dat was grappig dat we nu samen moesten werken terwijl we voor de oorlog toch langs elkaar heen liepen. En met de burgemeester en de drie wethouders, deden we de zuivering van de ambtenaren. Nou viel dat mee. Er waren er weinig fout geweest. Alleen bij de politie, maar daar had alleen de burgemeester mee te maken. Je woonde dan elke week een vergaderingetje bij en dan zei ik ja of nee. Ik heb ook een enkele keer een toespraak moeten houden. Maar dat was domineeswerk.

In Franeker heb ik ook Het Vrije Volk gedaan op verzoek van iemand tijdens de oorlog. Er was al een aparte drukkerij, het werd er gezet. Het gevolg was dat ik ook in aanmerking kwam in Friesland verbindingen te leggen voor de SDAP. Ik wou, als dominee, geen organisatorische verantwoordelijkheid hebben. In Surhuisterveen had ik het wel gedaan, daar kon het wel. En in Franeker, daar wist ik nog helemaal niet wie daar allemaal rood waren. Ik had namelijk van Kees Woudenberg, de partijsecretaris, een keer, de opdracht gekregen om in Franeker, samen met een gewezen gedeputeerde iets te doen om de club bij elkaar te houden. Toen er nog gefietst kon worden konden we 's avonds nog altijd een vergadering van 20 partijgenoten bij elkaar halen. Dat heb ik een keer of wat gedaan en zodoende was ik bekend in Amsterdam, ook door dat wethouderschap dat ik namens de Partij deed. Ik heb geen herinnering aan hoe ik dat gerood heb in Franeker. Want het waren praktisch allemaal buitenkerkelijke mensen. Die kende ik nauwelijks. Ik wist wie het waren, maar ik kende ze niet.

Moet ik van Friesland nog wat zeggen? Ik kan in het algemeen zeggen dat ik altijd blij ben dat ik in Friesland het vak van dominee heb geleerd. Omdat je in Friesland warme mensen hebt en nuchtere mensen. Ze zijn dat tegelijk. Ze zijn vaak getemd emotioneel, een getemde relatie. Zin voor de werkelijkheid. Het zijn niet alleen maar de rationele doeners die het niet in een groter verband zien. Nou ja, je hebt mensen in soorten. Daar heb ik toch echt de ervaring van... Ik heb vaak rondgepreekt, ik het een tijd gehad dat ik wel drie keer op een zondag preekte. Er was een tijd dat Lydia altijd mee wou. Ik zei, je hoeft toch geen drie keer mee. Ja, maar ik leer er altijd wel wat van. Dat was ook zo.. Want... Met enige moeite was ze lidmaat geworden.

4.7 Benoeming tot perspredikant

In die periode had de synodale commissie alle besluitvormende kracht. Want de Synode kond niet meer bij elkaar komen. Daar zat Jan van Veen in. Toen er iemand moest komen voor de pers zei Jan van Veen, dan moet je Ruitenberg hebben, die schrijft zo een hele kerkbode vol. Op grond van die aanbeveling zijn toen Idenburg en Gravemeyer bij me geweest om te vragen of ik dat wou. Ik vond dat een hele keuze. Iedereen wou natuurlijk veranderen, toen, na de oorlog. Och, ik vond het gezellig in Franeker, maar ik voelde erg veel voor die gemeenteopbouw, het doorbreken van die wonderlijke tegenstellingen die ik helemaal niet essentieel vond. Tot woede van de linkse vrijzinnigen. Die vonden dat ik verraad pleegde. Ik heb erover gearzeld. Banning die ik regelmatig sprak, ried me erg aan naar Dan Haag te gaan. Ofschoon ik van de pers geen verstand had. Ik kon een stukkie schrijven. Nou, zo is het gekomen dat ik benoemd ben, vlak na de oorlog.

Er moest een heel nieuw vak worden uitgedacht, perspredikant. Ja, ik ben maar gewoon gaan zwemmen en toen ik ermee uitschee hebben ze geen nieuwe benoemd.

Ik kon niet direct uit Franeker weg omdat ik tot 1 januari 1946 wethouder was.

En per 1 jan ben ik perspredikant geworden. In het begin waren het er zelfs drie maar die anderen zijn er gauw mee uitgescheiden. Of ik aan alle verwachtingen voldaan heb, weet ik niet.

4.8 Na oorlogse vernieuwing

4.8.1 Doorbraak

Tijdens de bezetting was er in heel veel kringen, illegaal, onder elkaar, gesproken over wat we na de oorlog met de SDAP zouden doen. Oppompen of iets anders doen. Nu was ik door mijn lidmaatschap van de Dordtse kring, zo heette dat, is overigens niet zo belangrijk, de Dordtse kring, die regelmatig bij elkaar kwam. Ik ging er altijd heen, was altijd een hele toer. Dat was in Dordrecht omdat daar ook Jaap van Praag, een jood, zat. Ondergedoken. (Hij was later voorzitter van het Humanistisch Verbond.) We kenden hem uit de SDSC. Banning, dacht er steeds over om er een andere, bredere partij te maken. Nu kan dat. De doorbraak. Dat had ik helemaal van binnen uit met Banning besproken en nu moesten we proberen dat van de grond te krijgen. Je haalt er allerlei mensen bij van wie je denkt, die zijn er gevoelig voor. Zo herinner ik me een keer dat Mansholt, in de zuiderzeepolder zat hij al, bij ons is geweest om over de landbouwtoestand te praten. Ik had daar helemaal geen verstand van natuurlijk. Maar in elk geval we waren het er wel over eens dat er een partij moest komen die breder was en cultureler en mensen die wel socialist waren en voelden, vooruitstrevend waren maar die de strakke manier van georganiseerd zijn zoals dat in de SDAP nou eenmaal was, niet lustten. Ik had het voorbeeld van mijn vader. Mijn naam was bekend bij Woudenberg, die was als partijsecretaris zo'n beetje illegaal bezig. Ik ben bij Drees geweest namens die Dordtse club, maar dat lukte helemaal niet. Hij stond er heel gereserveerd tegenover. Hij is per slot wel meegegaan maar innerlijk toch niet met overtuiging.

4.9 AG der Woodbrookers

Na de bevrijding ben ik direct begonnen met Bentveld. Het was bezet geweest door een Duitse instantie. Het werd weer vrijgegeven met alle sores daarbij door alle vernielingen die daar aangericht waren. En toen moest Van de Kieft,²² de penningmeester, zorgen dat het geld er weer kwam, dat was ook allemaal geroofd. Je moest dat ook weet bij elkaar harken. Banning die kreeg al gauw de opdracht van de Hervormde Kerk, om de veranderingen in de Hervormde Kerk mee te begeleiden in een driemanschap van Gravemijer, Kraemer en hemzelf. Kraemer was een overtuigd socialist. Gravemijer, wilde daar niks van weten. Niet als een orthodoxe sekte, maar als een volkskerk die iedereen kon aanspreken. In die periode heb ik veel op dat grensgebied geleefd. De politiek vond ik interessant, maar ik in de politiek ook de ruimte hebben voor mensen die niet in het dogma van het socialisme waren groot geworden en de ruzies ervan hadden meegemaakt. Veel vooroorlogse SDAP-ers waren scherpstijpers. En zodoende is toen heel bewust in Friesland, met het gewestelijk bestuur (waar ik overigens niet inzat) gesproken over hoe we de club weer bij elkaar konden krijgen én veranderen. En, ik ben dus actief in Tijd en Taak weer begonnen. In elk nummer een stuk. En in Het Vrije Volk, de eerste maanden, elke dag een kolom. Dat ging dan telefonisch.

4.10 Hervormde Kerk

Het perspredikantschap was een nieuw bedenkfel van de gemeenteopbouwbeving in de Hervormde Kerk die op een andere manier met de richtingen om wilde gaan. De Kerk was helemaal versplinterd doordat er veel mensen waren die elkaar naar het leven stonden. Er waren natuurlijk ook mensen die dat niet wilden en de eenheid zagen. Maar dat waren fantasten zeiden ze. Je had een vrijzinnige afdeling, dat was ongeveer 25 procent. En je had de Gereformeerde Bond, ongeveer dertig procent. En daartussen had je alle gemêleerde bewegingen van extatische vromen en heel conservatieve vromen en de innerlijke belevings vromen. Om daar toch een eenheid in te krijgen moesten de gemeenten weer opgevijseld worden en weten dat de gemeente tot een groter geheel behoort. Een eind maken aan die oude richtingsstrijden. Je had vrijzinnige gemeenten en je had orthodoxe gemeenten en in de grote steden had je natuurlijk wel vrijzinnigen, maar die stonden helemaal apart en werden door de officiële kerk niet erkend. Om dat allemaal bij mekaar te vegen tot een levende gemeente is natuurlijk een heksentoer. Maar dat is voor een deel wel gelukt. Vooral in de middenorthodoxie waar je ook mensen van de ethisch orthodoxie had, ook de Kohlbruggianen die altijd een hang hebben gehad voor de héle kerk, anti dolerend. Je mag niet zomaar een kerk verlaten om een eigen club op te richten. We staan in de traditie van de katholieken en we hebben de Kerk hervormd. Maar dat is de kerk uit de middeleeuwen. Uit het begin, dus je staat in een lange traditie. Kraemer werd voorzitter van de gemeenteopbouw. Hij kwam uit de zending. Die wist wat het betekende

²² Van de Kieft is ook minister van financiën geweest.

om in een andere cultuur stand te houden. Hij was altijd gericht op dialoog. Nooit mensen afschrijven. Dialoog, en dan samen verder komen. Kraemer was eigenlijk taalgeleerde en was namens het Nederlands Bijbelgenootschap in Indië geweest. Hij had daar het jonge opkomen van het nationalisme meegemaakt. Dus hij pleitte voor de bevrijding van Indonesië. En zodoende was hij ook politiek links. En die kon met Banning goed opschieten. Hij kwam vanuit een heel andere hoek, We kregen daardoor een veel beter zicht kreeg, ook op de orthodoxie. De orthodoxie is natuurlijk ook niet een gesloten geheel. Daar heb je ook wel tien stromingen en daar weer combinaties er in. Het is allemaal interessant maar je moet er lang voor leven wil je er wat van begrijpen.

De kerk is in de oorlog veranderd. De mensen waren sterk op elkaar betrokken geworden. Er kwam een element van zuivering, om zo te zeggen, doordat na de oorlog de verzetskringen, invloed kregen. Zij hadden sterk geprobeerd de kerk een macht te laten zijn tegenover de toen bestaande macht van het nationaal socialisme. En omdat de kerk toen nog de minst door de bezetter gecontroleerde ruimte was, kreeg hij tijdens de oorlog ook een functie van verzet. Het waren altijd maar kleine groepen, het waren niet grote gemeentes die dat deden. Binnen dat geheel had je toch een zekere bescherming omdat de kerk de enige gelegenheid was die niet hoefde aan te geven als er een vergadering was. Alle werk van christelijke signatuur, werd voorzover het een beetje Hervormd was, binnengedragen in die kerk om op die manier een dak te hebben tegen de dreiging van inschakeling in een nationaal socialistische zaak. Het was gebrekkig; en het was gevaarlijk als je te ver ging. De hervormde kerk heeft een paar verklaringen afgegeven die echt anti Duits waren, ik zal maar zeggen over de jodenvervolging. Ik herinner me in '42 een hele duidelijk standpunt. Wel niet al te moedig, maar toch duidelijk commentaar over wat er gebeurde. En over de knechting van de scholen, dat was altijd een heet hangijzer, en over de beïnvloeding van de scholen. En daar moest ik toen ook een verklaring over voorlezen. Dat moest je dan vanaf de kansel voorlezen en als zulke verklaringen kwamen dan was de kerk voller dan anders. Dan hadden ze gehoord dat hij kwam. Dat soort dingen heeft een hele nieuwe functie aan de kerk gegeven en daar konden we nu gebruik van maken. De kerk kreeg nu de nieuwe bewustzijnsverhouding tegenover de cultuurverschijnselen, ook politieke meningen, maar ook tegenover sport en al die dingen, die zich te manifesteren. Dus dat moest dan in een blad worden uitgedrukt. We hadden een paar journalisten erbij die ook meededen zoals Koolhaas.

Niemand die wist wat dat was, perspredikant. Ik was de laatste die dat wist. Het hield in dat ik verslagen moest maken van de Synode, dat ik geregeld een krant moest uitgeven. Ik ben betrokken geweest bij het uitgeven van de Nieuwe Nederlander. Dat is het oude Christelijk Historische dagblad dat onder leiding van van Walsum Partij van de Arbeid gezind werd. Banning begon weer met Tijd en Taak en ik zat ondertussen in het bestuur van de AG. Als je het zo naast elkaar hoort klinkt het allemaal krankzinnig; wat ik niet allemaal gedaan heb.

Terwijl ik zo lui ben. Terwijl ik altijd het gevoel heb: dat ook nog. Maar het lukte. Onder het volstrekt verwaarlozen van het gezin natuurlijk. Maar Lydia pruttelde niet want die was voor die dingen ook erg te vinden. En bovendien was ze gewend aan een afwezige vader. Toen zij jong meisje was zat haar vader in Rusland en hij kwam eens in het jaar thuis. Dus het was voor haar niet zo gek. Nou ja, het is haar wel eens teveel geworden.

Ik heb er ook spijt van gehad dat ik veel afwezig was.

5 Haagse periode, kerkelijke activiteiten

5.1 Spotvogellaan

Heel veel moeite hebben we moeten doen om een goed huis te vinden in Den Haag. Want je kon in die tijd niet zomaar naar Den Haag verhuizen. Je moest echt een werkkring hebben. Dus dat moest allemaal in orde komen. Lydia heeft op zich genomen om een huis te zoeken, want daar had ik geen tijd voor. Ik geloof dat ze 250 adressen heeft nagegaan. Nou, dan ging ze naar het kadaster. Een deel van de bevolking was verhuisd tijdens de oorlog. De Vogelwijk was toen, vanwege de verdediging van de zee helemaal ontruimd. Dat was ook helemaal leeggeroofd. Alles was half stuk.

Ze liep dan door zo'n wijk heen en dan dacht ze, nou dat is een aardig huis, en dan ging ze op spoor naar de eigenaar.

De eigenaar van het huis in de Spotvogellaan was een zuster van Joekes. Joekes was een Vrijzinnig Democratisch kamerlid die nu bij de PvdA kwam. Die zuster woonde in Driebergen. Daar is Lydia ook heen geweest. Ze was zeer aarzelend maar eindelijk kregen we het. Het was 70 gulden in de maand. We waren niet gewend aan huizen. Pastorieën woonden we in. Ik ben altijd nog blij dat Lydia daar voor gezorgd heeft. Die had daar kijk op. Die was veel technischer ingesteld dan ik, altijd geweest. Ik moest in die periode bedenken wat dat eigenlijk betekent, perspredikant.

5.2 Perspredikant.

Ik ben officieel benoemd door de breed moderamen van de Generale Synode per 1 januari 1946. Maar, zoals het meestal gebeurt, dan wordt je bevestigd in een gemeente en dan begint het. Maar bij mij was er geen enkele rechtsregel en geen enkele organisatie die maakte dat die officiële plechtigheid kon gebeuren en die kon overal gebeuren. Want ik was voor de hele kerk predikant, ik had geen speciale plaats. Maar toen heeft Wesseldijk, die toen preses van de Synode was, er wat op gevonden en hij zei, kom maar naar Eindhoven. En zodoende ben ik in Eindhoven bevestigd tot perspredikant. Dat was een heel aardige dienst. Zonder wat er meestal bij zo'n intree hoort, plechtigheden, toespraken, handengeven, dat was hier niet bij. Lydia was er bij en Hilda en Evert. Het was gewoon in een gemeentedienst. Wesseldijk hield een aardig verhaal maar die wist ook niet wat het zou inhouden. We waren net verhuisd naar Den Haag. Vlak voor de Kerstmis was dat klaargekomen. Dat betekende dat je, als je er pas inkomt, moet gaan inleven. Maar Lydia was wat dat aangaat voor niets bang en ze heeft het voor elkaar gekregen. Ik moest voor een baan zorgen waarvoor ik geen enkele kennis had, geen opleiding. Het enige wat ze wisten was dat ik wel leuke stukjes kon schrijven. En dat ik geïnteresseerd was in maatschappelijke vragen. Ik heb later wel gehoord dat het helemaal geen lange bespreking is geweest om mij te nemen. Jan van Veen, die toen in het breed moderamen zat, eren soort noodmoderamen. Die had verteld wie ik was en dat was meteen goed.

Ik heb er levenslang last van gehad dat ik niet voor de pers was opgeleid. Ik had er geen enkele vooroefening voor. Behalve dan dat ik elke week een stukje schreef voor Tijd en Taak. Dat was ik in '38 al mee begonnen. En dat ik vlak na de oorlog, in Franeker de hoofdredactie had gehad van de Friese uitgave van Het Vrije Volk en elke dag een stukkie fourmeerde naar Leeuwarden. Maar dat was ook de enige routine ervaring die ik had gehad. Dat nam niemand je kwalijk, er waren toen zo veel activiteiten die nieuw begonnen.

En nu moest ik al die verschillende onderdelen in de gaten houden. Stukken over schrijven, vergaderingen bijwonen. En die waren door het hele land. Ik moest ook contact houden met de provincies die zo langzamerhand ook uit hun oude lethargie werden gehaald. Dat deed ik eigenlijk wel met vreugde en zonder tegenzin. Vergeet niet dat het perswezen toen na de bevrijding op allerlei manieren weer nieuw moest worden opgezet. Ik was de secretaris van de redactie van, het weekblad "De Hervormde Kerk". Op het ogenblik heet het HN Magazine. Landsman, was tegelijkertijd secretaris van algemene zaken, secretaris van gemeente opbouw (dat een aparte commissie was om de gemeentes te stimuleren) én voorzitter van de redactie. Toen was er een sfeer van eindeloos kennismaken met mensen, naar commissievergaderingen gaan. En de hoofdzaak was eerst, dat blad maken. Wie schrijft er in. Als ik nu wel eens een oud nummer in handen krijg: dan was dat machtig saai, geen prikkelende dingen. Veel verslagwerk en veel betoogwerk. Maar Landsman, die tegelijkertijd een zware baan had in de Carnegieaan, waar het hoofdkantoor van de Synode was, hij moest zo'n beetje de man zijn die alles bijhield en bijelkaar hield, die ook veel adviezen schreef en heel ijverig meestal nog beschouwende stukken. Hij zat de vergaderingen donderdags voor. Dat waren moeilijke vergaderingen. Je kende elkaar nog niet, je wist niet wat je aan elkaar had. Met Nico van Schouwenburg kon ik goed opschieten. Dat was een hoogst geestige, wat sombere man. We hadden een oude predikant, een emeritus, Honders, uit Wassenaar. Een soort kerkvorst achtige man, die allerlei historische dingen wist maar geen speciale opleiding had om stukjes te schrijven. We wilden een bijbelserie hebben. Dat moest allemaal uitgezocht worden. Mijn werk is toen vooral geweest om dat blad, dat een eigen bureau kreeg en een eigen redactiebureau, op poten te zetten. Aanvankelijk was het bureau op Javastraat 100, maar later werd het een eigen NV, met aandelen in handen van de Synode, en verhuisden we naar de Scheveningseweg 72. Het was een oud huis dat nog bewoond was geweest door Victor van Friesland. Het was ook typisch een woonhuis geweest. Maar dat liep allemaal wel behoorlijk. De uitgeverij kreeg ook een directeur, Bos. We kregen een tweede directeur die boekhandelaar was geweest. Diens zaak heette Boekencentrum en zodoende zijn we aan die naam gekomen. Ik deed dat met plezier. Omdat het schrijven me behoorlijk afging. Een verslag kon ik altijd wel, daar had ik enige ervaring mee en ik vond het allemaal machtig interessant. Je kwam in werelden waar je nooit van je leven geweest was. In de jaren

'46 en '47 hadden we ook nog het idee om naast dat blad een centrum van kerkbodes te maken, dus dat ze, allemaal, de hele kerk dat blad zou krijgen, maar dat ze dan tegelijkertijd een paar pagina's zouden krijgen van de eigen gemeente. Je had veel plaatselijke kerkbladen. Maar sommige dominees hadden moeite om hun kerkblad te vullen, en vonden het een prachtig idee. Toen dat liep, kreeg je de moeilijkheid dat er 80.000 abonnees waren, en dat je eigensoortige artikelen kregen van de plaatselijke dominees, die dan heel licht of zwaar waren, en die gingen polemiseren. Dat is dan ook niet een succes geworden.

Ik had nog nooit van mijn leven in orthodoxe kringen verkeerd. Als perspredikant kwam ik in confessionele, in ethische, in gereformeerde bonds gemeentes, waar een totaal andere sfeer hing. Daar kwam je met de predikant te praten, je maakte commissievergaderingen mee, vergaderingen waar al dat soort bij elkaar was, met elkaar discussieerde en tot een conclusie kwam.

Ik had geen baas. Ze vroegen of je iets bepaalds wou doen. Als je nee zei dan deed je het niet, als je ja zei dan deed je het. Je moet een zeker verantwoordelijkheidsgevoel hebben om de dingen af te werken.

Je had altijd Fred Landsman die er zich mee bemoeide. Want die was ondersecretaris, onder de secretaris, van de Synode. In feite zat hij ook overal in. Ja, ik ontmoette hem elke dag. Een moeilijke man. Ach, moeilijk ook weer niet, maar net, hij was klein, klein van stuk, veel kleiner dan ik. En dan stond hij altijd op zijn tenen te praten. Hij had last van zijn kleinheid. Terwijl ik er helemaal geen last van had. En hij was een perfectionist. Hij was juristerig aangelegd, hij was een goed theoloog, daar niet van. Daar had ik wel eens botsingen mee. De enige eigenlijk, in de hele Kerk, waar ik echt moeilijkheden mee had. Maar ja, ik had geen baas. Ze vroegen of je het wou doen. Als je nee zei dan deed je het niet, als je ja zei dan deed je het. Dus dat is eigenlijk een situatie.... Je moet een zeker verantwoordelijkheidsgevoel hebben. Dat je iets afwerkt.

5.3 Redactie Weekblad De Hervormde Kerk

De verhoudingen binnen de redactie van het weekblad leidde tot allerlei sub-werkzaamheden die een vrij grote concentratie vroegen voor bepaalde problemen, meestal sociale problemen. Economische problemen daar hoefde ik nooit veel van zeggen. Maar de sociale problemen wel en de vragen van oorlog en vrede kwamen naar voren. Allerlei nevenactiviteiten kon je gebruiken bij de redactie van De Hervormde Kerk. Dat moest natuurlijk toch openblijven voor allerlei meningen en tegelijkertijd moet je de wortel van de verschillen die er zijn, proberen helder te maken. Op theologisch gebied was ik nooit zo vaardig maar op sociaal gebied wist ik wel het een en ander.

Ik kan niet bedenken dat er een baan is geweest die je zoveel vrijheid liet. Ik had regelmatig contact met de secretaris van de Synode, Wesseldijk. Hij was eerst voorzitter geweest. En ook met Landsman die hoofdredacteur was en tegelijkertijd secretaris algemene zaken van de Synode. Een buitengewoon scherpzinnige en ijverige man die niet makkelijk was in de omgang omdat hij nooit makkelijk prees. Hij had eerder een negatief oordeel. Niet van: dat heb je geweldig goed gedaan. Dat heb ik nooit gehoord. En dat irriteerde wel eens, maar per slot hebben we het toch goed gedaan. We hadden elke week samen een bespreking van de redactie. En hij zat ook in alle andere commissies.

5.4 IKOR

Ontstaan

De strevingen van het IKOR (nu IKON) zijn te begrijpen vanuit de situatie na de bevrijding. Toen had men het gevoel dat men op allerlei gebieden opnieuw beginnen kon.

Voor de oorlog was er een merkwaardig stelsel ontstaan van radiouitzendingen door verschillende omroepverenigingen, die met elkaar concurreerden. Ze zaten op twee verschillende zenders zaten. De katholieken en christelijken mochten niet naar de socialistische VARA of naar de vrijzinnige VPRO luisteren. In de oorlogstijd, raakten de mensen veel meer bij elkaar betrokken en gingen de grenzen anders lopen. Sommigen hadden het gevoel: er moet een nationale omroep komen. Daarin zouden de omroepverenigingen meedoen maar ook andere centrale cultuurscheppende organen. Gedacht werd aan een nationale omroep waar alle cultuurelementen als het ware vanzelfsprekend aan meededen en daar..., ik zal maar zeggen het Nut van het Algemeen, de Volksuniversiteiten, de Volkshogescholen, en dat gemêleerd zoals het in het publiek was. En daar zouden dan ook de kerken bij horen.

Vrijzinnigen bij de VPRO en een enkele bij de AVRO voelden wel voor zo'n nationale omroep. Bij de AVRO minder, want die zeiden, wij zijn eigenlijk een nationale omroep. Want daar kan iedereen bij. Maar dat namen de NCRV en de KRO niet. Die hadden dan weer het bezwaar voor heel veel mensen binnen de

kerk, dat ze zich altijd richtten op het eigen publiek maar nooit naar buiten traden. Ze traden niet in dialoog met anderen.

Ik heb nog een tijdje in een commissie gezeten van de VARA daarover. Daar zat ook Suurhof in. En toen weet ik nog wel dat dat rapport op de zelfstandigheid van de VARA uitkwam en dat alleen Suurhof en ik een minderheidsnotaatje schreven dat wij ons uitspraken voor een nationale omroep.

En vanuit dat idee van een nationale omroep kwam uit de kerk de gedachte op: je moet wel een nationale omroep hebben maar binnen die omroep moeten de kerken een eigen cluster hebben en ook altijd betrokken blijven bij het geheel. Voor de protestantse kerken (behalve de gereformeerden) was dat het IKOR. Van der Leeuw was op dat ogenblik minister van onderwijs en ik heb altijd het gevoel gehad dat als er, in dat halve jaar dat hij minister was een ander gezeten had, het IKOR er nooit gekomen was. Want die had volstrekt begrip voor deze visie. Hij was van de Partij van de Arbeid maar niet uit de traditie van de SDAP.

Betrokkenheid bij IKOR/IKON

Omdat ik als enige vrijzinnige daar op de Carnegielaan kwam, viel het aan mij toe wanneer er iets was dat te maken had met de pers. Daardoor ben ik ook bij de oprichting van het IKOR geweest, het Interkerkelijk Overleg Radioaangelegenheden, zoals dat toen heette. Voor mij een heel nieuw fenomeen van publiciteit. Ik weet niet meer wie mijn naam genoemd heeft. Ik denk van Walsum. Of Gravemeyer. Ik werd toen namens de Hervormde Kerk bestuurslid (later in de functie van secretaris).

Het sprak toen vanzelf dat je dat dan deed. Ofschoon ik geen ervaring had met de omroep, ik geloof dat ik een keer voor de VPRO was geweest.

Het IKOR was gevestigd in Hilversum. De eerste directeur werd F.R.A. Henkels, een van de merkwaardigste theologen die ik ooit heb ontmoet. Hij was een heel onafhankelijk man, scherpzinnig denker, knap journalist. Eigenlijk veel meer een artistieke man. Hij was een vriend van de bekende Werkman uit Groningen, die die mooie prenten gemaakt had, schilderijen en die gefusilleerd was. Henkels had zich in de oorlog zich voortreffelijk gedragen. Had allerlei dingen mee maar niet het geduld en vermogen om bindingen aan te brengen en directeur te worden. Hij merkte na een half jaar dat het hem niet lukte.

Toen is al betrekkelijk gouv Jan Meyboom directeur geworden om de zaak op te zetten. Hij had in Indonesië vlak voor de oorlog een tijdje bij de Ned. Indische radio gezeten.

Het IKOR moest langzamerhand opgebouwd worden. Waar haal je zo gouv allerlei jongen mensen vandaan om de zaak te starten. Er was zelfs nog geen huis. Er kwam een gehuurde ruimte, ik geloof van een lege bibliotheek. Een heel voornamelijk rol heeft daarbij de voorzitter gespeeld. De eerste voorzitter werd van Walsum omdat hij in de publiciteit bekend was. (Hij was de oud hoofdredacteur van de Nederlander, het Christelijk Historisch orgaan, dat als stichting sympathie had voor de Partij van de Arbeid en van Walsum is ook lid van de partij geworden. Net als anderen van De Nederlander, zoals A.A. van Rijn.) Zulke mensen hadden het in die tijd aan alle kanten druk. In de politiek, partij, in de nieuwe verhoudingen moest je zoveel praten en dan miste je dan wel eens de concreetheid. Die moest aangebracht worden door een zakelijke man die directeur was, Meyboom dus. Een paar jaar later kwam de televisie als een hele nieuwe tak. Cok de Vries, de lutherse dominee uit Nijmegen, een man met grote literaire gaven, werd directeur televisie. En die kwam op het idee kwam om Erik de Vries als adviseur aan te trekken. Erik de Vries was een man die ook in Indië was geweest, bij de Radio, maar ook bij de televisie. Die had van Philips de opdracht gekregen om televisie te gaan voorbereiden. Was gearresteerd, had in allerlei kampen gezeten. Was ook bij de spoorweg, de Birma lijn gezeten, met alle narigheden daarvan. En kwam toen hier en werd weer bij Philips aangenomen. Bleef daar niet lang. Toen is hij bij het IKOR gekomen als adviseur van de televisie. En heeft inderdaad daar een grote rol gespeeld. Ook bij de keuze van de medewerkers bijvoorbeeld.

Daardoor werd een hele goede verhouding ontwikkeld, zowel met Cok de Vries, die de televisie onder zich had, ja hij deed tegelijkertijd ook de radio. Erik de Vries heeft al die jaren door op een heel bijzondere wijze een rol gespeeld. Hij kwam uit de wereld van de vrijdenkerij. (Zijn vader, Klaas de Vries was kamerlid voor de Vrijzinnig Democraten met zo'n Domela Nieuwenhuis-achtige das aan. Enfin, de Dageraad, niks geloven.) Erik is ook nooit kerkelijk geworden. Hij had hij een voortreffelijk invoelingsvermogen voor mogelijkheden om het geloof nu op een goeie manier hoor- en zichtbaar te maken. Dat heeft hij altijd tot grote tevredenheid van ons allemaal gedaan. En dat is ook een vriendschap voor het leven gebleven die tot vandaag voortduurt. Hij is nu 80 en heeft nog altijd bemoeienis met radio en televisie op een heel onafhankelijke wijze.

Cock de Vries, daar kon ik ook erg goed mee, maar op een gegeven moment werd hij benoemd als man van de kerkelijke pers en publiciteit in Geneve, bij de Wereldraad van kerken.

De policy van het IKOR, zowel radio als televisie werd mee bepaald door de vijandigheid die er was bij de bestaande omroepen tegen die nieuwe loot. Die weliswaar maar een deel van de 5 procent kreeg die toegedeeld is aan de niet omroepverenigingen. Humanistisch verbond is er later bijgekomen, de RVU, allemaal uit die 5 procent. Het IKOR had eerst drie uur radio maar dat is in de loop der tijd uitgebreid. Dat maakte dat in het begin vooral de NCRV tegen was. Die zeiden, dat doen wij wel. De synode zei dan: jullie hebben de vrijzinnigen er niet bij en jullie concurreren met de VPRO. Wij willen juist een dialogische verhouding hebben. Ja, ik heb al de besprekingen meegemaakt. In het begin waren ze in die hoek erg boos dat de overheid toen zei wat de Hervormde kerk ook wilde: dat kerkdiensten door het IKOR moesten worden uitgezonden.

De VPRO heeft er eigenlijk nooit over geklaagd. Die zei: akkoord, dat doen jullie. Maar de NCRV heeft het geloof ik een jaar of tien geblokkeerd. Totdat er een doorbraak kwam, er kwamen nieuwe mensen die zeiden, ja we moeten toch de programma's te coördineren. De NCRV hield het IKOR er aan dat ze dan kerkdiensten moesten uitzenden. En het IKOR zei, ja kerkdiensten, die moet je ook kunnen toelichten. En je moet ook over wat in de kerken gebeurd kunnen vertellen. Die kerkdiensten die bleven wel, maar werden ingekrompen tot drie kwartier en de rest van het uur werd gebruikt voor vragen van sociale aard, van politieke aard. Want het waren vooral mensen met de nieuwe wijze van denken, doorbraak denken. En dat deden ze samen met alle andere kerken die toen bij de Raad van Kerken waren aangesloten. Dat veranderde toen de gereformeerde kerken bij de Raad van Kerken kwamen. Toen werden dus de gereformeerden ook betrokken bij het IKOR, Want het IKOR en de Raad van Kerken hadden ook een verband, het IKOR was een van de oecumenische instellingen. Toen werd je ineens vriendjes van de NCRV. Die vonden het allemaal prachtig en je kreeg ineens een heel ander type mensen erbij die vanuit hun ervaring een rol gingen spelen. Nu heeft de IKON een gereformeerde voorzitter. Ik geloof dat ik hem maar een keer ontmoet heb. Dat is al jaren geleden.

Daar heb ik dus vriendschappen van overgehouden. Met Cok de Vries heb ik regelmatig correspondentie. Hij woont in de Jura, daar is hij nu emeritus predikant van de frans-zwitserse kerk. Maar vooral met Erik de Vries ben ik bevriend. Maar ook, maar in de latere jaren met Wim Koolen, de volgende directeur TV. Daar zat ik ook bij betrokken, als voorzitter van de subcommissie TV. Zodoende kreeg ik te maken met de televisie, maar zodoende kreeg ik ook te maken met het pastoraat. De pastorale commissie. Alje Klamer heeft een heel belangrijke rol gespeeld. Hij heeft er een heel eigen toon aangegeven. Daar werken nu zelfs twee mensen; ik hoor daar nog van, omdat Kees²³ lid van is, van die commissie.

Ja, dat zijn zo de ontwikkelingen rond de IKON. Dat moet op het ogenblik met de verminderde belangstelling voor de kerkelijke organisatie, vreselijk zoeken om de aandacht te houden van een breder publiek dan alleen het vrome volk, om te laten zien dat de vraagstukken die opkomen in het leven altijd een ethisch religieuze kant hebben. Daar ontkom je nooit aan. En ik kan zeggen dat ze daar wel continuïteit bewaren en tegelijkertijd ook vernieuwen.

5.5 Raad voor Kerk en Samenleving

Ik zat ook in de Raad voor Kerk en Samenleving die de sociale vragen moest bestuderen en de adviezen moest geven, rapporten moest maken Jan (Dr J.C.C.) Rupp, een schoolvriend van me nog uit Amersfoort, was secretaris en door het contact met hem ben ik ook nog lid geworden van de dagelijkse commissie. A.A.van Rijn werd daar voorzitter van. Die was in die tijd staatssecretaris van Sociale Zaken in het kabinet Drees. Aan dat gedeelte moest je dus extra aandacht besteden. Zo hebben we rapporten gemaakt over drankbestrijding, sport, Kerk en Communisme. Een principiële afwijzing maar met behoud van communicatie. Want er zitten in het communisme ook elementen waar wij door worden aangesproken. Dat had ik zelf beleefd.

Maar in zo'n log lichaam als de Hervormde Kerk, waar alle gemeentes een zekere zelfstandigheid hebben zich, hoeven gemeentes zich helemaal niets aan te trekken van wat er in Den Haag bedacht wordt. Zo heb ik ervaren hoe weinig resultaat zo'n rapport heeft. Die periode van 1950 was het communisme voor heel veel mensen angstaanjagend, ook in de kerk. Toen hebben we die brief door het moderamen van de synode laten sturen aan de ongeveer tweehonderd gemeentes met meer dan tien procent communisten, met het verzoek om te berichten of men het in de gemeente als handleiding wilde gebruiken. We dachten, daar zijn

²³ Zoon Kees Ruitenberg, overleden in 1997

zoveel communisten, daar moeten mensen bij zijn die op de een of andere manier een relatie met de kerk hebben.

Nou, daar hebben we drie brieven op gehad. En alle drie zeiden ze dat ze er geen tijd voor hadden. En verder heb ik niets van gehoord. Behalve later, heel veel later, een half jaar geleden dat mijn vriend Warner ten Kate vertelde dat hij het in zijn gemeente had behandeld. Maar dat niet had geschreven. Dat is het enige dat ik erover gehoord heb. Ja, dat moet je natuurlijk ook leren, hoe traag die dingen gaan. Ik moet er vaak nog aan denken, nu je in de Partij van de Arbeid wilt proberen om iets te veranderen. Dat is precies hetzelfde. Dat je mensen niet meekrijgt.

5.6 Woord en Dienst

In de jaren vijftig werd ik genoodzaakt om aan een nieuw blad te gaan werken, Woord en Dienst. Hervormd Nederland was een poging om een band te leggen tussen samenleving en kerk. Maar dat blad kwam niet toe aan de interne kerkelijke vragen. Ik ben alleen lid van de redactie van Woord en Dienst geweest. Om een band te houden met Hervormd Nederland. Maar het bureau was op dezelfde plaats als dat van Hervormd Nederland. En daar zat ik met mensen die veel directere verantwoordelijkheid droegen. Woord en Dienst stond onder leiding van een Haagse wijkpredikant, Wiersma. Emmen was er lid van. Er was altijd een heel goed klimaat. Het verscheen eens in de veertien dagen. Ik geloof dat mijn eerbied en mijn gevoel van verbondenheid met het kerkelijk bedrijf daar zeer versterkt is, omdat je daar veel meer geconfronteerd werd met de historie, met de ontwikkelingen, met theologische veranderingen. Er kwamen allerlei vragen op die je vanuit de traditie van het geloof, de kerk, de Bijbel, toch moest proberen een plaats te geven. Dat lukte lang niet altijd. Daar zijn ze nog enorm mee bezig. Dat geeft allerlei onzekerheden, het geeft allerlei schijn zekerheden. En allerlei conservatisme. En dat kwam allemaal in Woord en Dienst. Er werd heel uitvoerig over gepraat. Want daar moesten stukken over komen. Wie moest je daar voor vragen? En je moest wel zorgen dat het ook nog begrijpelijk was voor de gewone ouderling. Dat is aardig gelukt. Het blad bestaat nog altijd en het heeft ook een fraicheur gekregen.

5.7 De kerkorde van 1951

De organisatie van de Herv. Kerk is midden zestiende eeuw begonnen. Als Katholieke kerk, maar die hervormd. De kerk besloeg het hele volk. Behalve van degenen die niet mee wilden doen. Dat is tot aan 1800 zo gebleven; kerkelijke gemeenten waren gedulde, aanvaarde lichamen. Maar je hebt van een doorgaand lichaam, zonder uitgekristalliseerde organisatie, waar geen paus en geen bisschop is, maar toch die oude kerk wil blijven krijg je een traditie van een verhouding tussen kerk en staat. Tweehonderd jaar lang, beschermde de overheid deze kerk. De Hervormde Kerk is nooit staatskerk geweest, zoals in Engeland. Maar wel altijd de enig geaccepteerde kerk. En ten aanzien van de geestelijke leiding was de Hervormde Kerk betrekkelijk vrij. De statenvertaling is bijvoorbeeld op bevel van de Staten Generaal gemaakt. Want er moest nou eens een goede vertaling komen.

De bezittingen van de kerken, die allemaal Rooms geweest waren zijn door de overheid overgedragen aan die nieuwe kerk. Al die grote bezittingen, landerijen, kloosters. Het beheer was zelfstandig en stond betrekkelijk los van een laag van mensen die de geestelijke zaken behartigden. Dat ging niet meer en is echt principieel veranderd met de kerkorde van 1951. Vandaar dat de president kerkvoogd een heel ander soort man is dan laat ik zeggen een ouderling.

De kerkvoogdij had niks te vertellen over welke dominee er zou komen. Plaatselijk had je allerlei wonderlijke situaties. Maar dat wilde men na '45 dus grondig veranderen.

Er is toen een kerkvoogdijraad gemaakt ter vervanging van de vereniging van kerkvoogdijen. De kerkvoogdijraad had adviesorganen en controle organen.

In een aantal gemeentes was er vóór de nieuwe kerkorde een heel goeie samenwerking tussen de kerkvoogdij en de kerkenraad. Als een kerkvoogdij arm was, moesten de kerkvoogden zorgen dat de gemeente geld opracht. Dan hadden ze dus de kerkenraad nodig. Maar als het rijke gemeentes waren, lag dat anders. Beroemd was de gemeente Hereveen, een heel rijke gemeente; daar konden ze wel twee dominees betalen uit de opbrengst van de gronden die ze hadden. In zulk soort gemeentes was de verhouding tussen de kerkvoogdij en de kerkenraad heel anders.

Met de nieuwe kerkorde van 1951 is geprobeerd om dat bijelkaar te krijgen. Maar omdat kerkvoogdijen oude rechten hadden die tot aan de hoge raad zijn vastgelegd, is dat nooit helemaal gelukt en zijn er nu nog een aantal gemeentes waar de kerkvoogdij vrij is en niet in een kerkenraad zit.

Dat werkte meestal vertragend. Tenzij, wat ook wel eens voorkwam, de kerkvoogdij een progressieve club was en de kerkenraad een behoudende, dat kwam ook voor.

5.8 Oecumenische Raad

Ik zat in de Oecumenische Raad (alleen met de hervormden, doopsgezinden, remonstranten) namens de synode, van vlak na de oorlog, tot '60. Ik ging naar zo'n conferentie toe en gooide dan mijn waffel open. Dat is handig natuurlijk, zo'n man die bij de synode contacten heeft. In 1960 werd het de Raad van Kerken. In 1960 kwamen de gereformeerden erbij en nog een paar kleinere kerken. Toen ben ik niet opnieuw benoemd. Ze hebben allemaal synodeafgevaardigden genomen die rechtstreeks aan de synode verbonden waren. Terecht. Ik ben een paar keer naar Geneve gemoeten, daardoor. Ik herinner me een internationale conferentie over het perswezen.

5.9 Predikantenbond

De bond van Predikanten is in 1919 opgericht omdat toen na de eerste wereldoorlog de traktementen wel heel schandelijk laag waren. Het was gewoon armoede lijden. Toen ik predikant werd, was het nog helemaal niet florissant. Het heeft me nooit veel kunnen schelen. Ja, waarom weet ik niet. Ik ben niet erg carrierezuchtig geweest. Dat ik dacht ik wil rijk worden of zo. In zekere zin door de welvarendheid van thuis had je niet het gevoel dat het moest, het was er allemaal al. Dat is ook zo gebeven. Maar ja, je wilde toch wel dat het inkomen van dominees een beetje fatsoenlijk was.

Toen ik in Den Haag kwam, ben ik op een vergadering voorzitter geworden en een jaar of twintig gebleven. Dat heb ik erbij moeten doen. Nou was dat niet een zware taak want ik had een voortreffelijk secretaris. Dat was van Deelen. Hij was van zwaar orthodoxe komaf, maar zakelijk, daar kon ik het heel goed mee vinden. Praktisch was hij buitenkerkelijk.

Daar kreeg je het probleem van de falende dominees. Die het niet redden. Om allerlei redenen. Dominees die diefstal pleegden, dominees die de zaak oplichtten, had je in die tijd. En je had het probleem dat dominees gingen scheiden. En dominees die altijd moeilijkheden hadden met hun gemeente. Daar moest je dan een oplossing voor vinden. Als ik dat zo bekijk waren de meeste kwesties van predikanten met hun kerkenraden huwelijksproblemen en financiële problemen. Ook schandalen over dominees die er met een vrouw vandoor zijn gegaan. Overigens gebeurde dat vier keer in een jaar. Als de vijfde kwam, dan zeiden we, héé. Heel nare gevallen waren dat. Je kon ook richtingsproblemen hebben, maar dat lag op een heel ander vlak. Een predikant die van goed orthodox, vrijzinnig werd. Of omgekeerd, dat kwam ook voor. Maar daar had de bond op zichzelf niet veel bemoeienis mee. Dat deden ze zelf wel, dan kregen ze een andere gemeente. Maar financiële en huwelijksproblemen. Je had predikanten die een gat in de hand hadden, vaak hun vrouw. Ik heb een heel interessant voorbeeld van gehad. Van een vrouw die we onder curatele hebben moeten stellen. En een curator hebben moeten aanstellen. Dat was de burgemeestersvrouw. Die kreeg het geld van de kerkvoogdij en die kon de predikantsvrouw dan bij haar, op grond van een boekje krijgen. Dat is ook gelukt, dat is goed gekomen.

Daarvoor hadden we bij de bond, vanuit de diaconale raad, een sociaal werkster, die het goed deed. We hoorden werkelijk alle schandalen in de Hervormde kerk. Je hebt nu die verhalen over de radio gehad van al die geestelijken die met kinderen..., dat heb ik nooit meegemaakt. Wel een dominee die een tijd afgezet is geweest omdat hij in een andere kamer had staan zoenen met een jonge catechisante. En die hebben ze toen gepakt. Maar die is later wel weer dominee geworden.

Het was heel handig, een voorzitter uit Den Haag. De vorige voorzitters kwamen uit Vlissingen en uit Groningen. Die kwam dan wel eens maar deed alles op zijn eigen houtje. Van Deelen die werd in '46 benoemd, dat begon dus nieuw en die had behoefte aan meer contact die wilde iemand hebben die bereikbaar was. Toen is er nog wel een discussie geweest: kan dat wel, iemand die niet in de gemeente staat. Toen was het antwoord: er komen zoveel predikanten die wel predikant in de kerk zijn maar die niet een gemeente hebben maar een andere functie. Dat hebben ze toen geaccepteerd. Dat is nooit een punt geweest. Maar het betekent dat ik me moest verdiepen in een nieuw soort predikanten traktementen systeem. Want de financiële situatie is van gemeente tot gemeente verschillend door de bronnen. Als je een gemeente hebt met oud geld dan krijg je andersoortige betaling dan wanneer je het uit levend geld moest doen.

Ik kreeg ruimte voor dat voorzitterschap. En ik kon overleggen als er wat was.

We hebben ook, voordat de nieuwe kerkorde er was veel over de rol van de predikant gepraat. Er was een soort sociaal overleg, een soort ondernemingsraad, voor de predikanten en er is nog altijd een jaarlijks overleg over de traktementen. Daar zat de kerkvoogdij dan bij en het breed moderamen van de synode en de bond van predikanten en de vereniging van kerkelijke medewerkers die ook afhankelijk van de kerk zijn. Maar dat waren zo bijelkaar, wat de Hervormde Kerk aangaat, een goeie tweeduizend mensen. Die financieel afhankelijk zijn van de kerk.

Voor geloofsproblemen konden predikanten terecht bij de Raad voor de Herderlijke Zorg. Die was voor de geestelijke predikantenbegeleiding. Daar ging de bond niet over. Daar was een dominee die dat heel goed deed. Daar praatte ik wel eens mee. Loran. Die had een heel ander type mensen beschikbaar, psychologen waren daarbij, heel goeie mensen.

Ik heb ook eens een voorstel gedaan om als Bond van Predikanten bij de vakvereniging te gaan. Want ik had door dat we dezelfde problemen hadden als in het gewone burgerleven bestonden. Toen heb ik overleg gepleegd met het CNV en met het NVV. Lang niet alle predikanten wilden het NVV. Maar dat is niks geworden. Ik heb er een jaarrede over gehouden en een aantal vonden dat wel mooi. Maar nee, het is nooit wat geworden. Ten onrechte vind ik. Ja, die mensen van het CNV waren dolgelukkig dat ze er eens over mochten komen praten om die dominees erbij te krijgen. Maar het NVV, dat was Oosterhuis. Toevallig een hervormde man, dus die begreep het nog wel een beetje. Het heeft zo'n jaar geduurd dat we daarmee samen aan het denken zijn geweest.

De bond is nu veranderd. Door het samen op weg zijn de gereformeerden er bij gekomen, een hele nieuwe ontwikkeling.

6 Haagse periode, politieke activiteiten

6.1 Partijbestuur PvdA

Ik ging natuurlijk altijd trouw naar afdelingsvergaderingen van de PvdA. Maar ik had veel meer aardigheid in de landelijke dingen. Dat kwam pas in 1959 op mijn pad. Toen ging Banning uit het partijbestuur. Hij was 70. Hij zat in het dagelijks bestuur van de partij. Hij was betrokken bij de nieuwe beginselverklaring. Ik moest hem opvolgen. Dat was eigenlijk geen baan voor mij. Ik kon helemaal niet voldoen aan het poidis dat Banning had. Niet dat ik daar nou zo'n last van had, want dat wist iedereen wel. Maar ik wou er toch graag bij zijn. Toen heb ik de periode meegemaakt dat Suurhof een tijdje voorzitter was van de partij en daarna Vondeling en daarna Tans, een katholiek. En helemaal in het begin Evert Vermeer. Dus ik heb er vier meegemaakt.

Ik vond dat geen prettige vergaderingen. Van mij werd verwacht dat ik zo'n beetje de hoeder was van de doorbraak. Dat ik op moest komen voor de mensen die vanuit een niet dogmatisch socialistische wereld in de partij zaten, die door de scholing heen waren gegaan van Banning. Die waren er veel. De Partij van de Arbeid had ook nogal wat Vrijzinnig Democraten. Maar daardoor zag je ook de weerstanden. Bij Drees was de weerstand heel diep.

De eerste van de voorzitters die ik meemaakte was Evert Vermeer. Die ging gauw dood. Dat was eigenlijk een vriend van me. Ik kende hem ook uit NBAS. Die vond het prettig dat ik er was en hij praatte nogal vriendelijk. Dus eerst Suurhof, daarna Vondeling en daarna Tans. Een vrij afwisselende club. Ik het gevoel heb dat Tans eigenlijk de beste voorzitter was. In het zakelijk praten, goeie orde hield, niet domineerde maar wel wist wat hij wou. Suurhof was te nijdig. Die kon geweldig uit de hoek komen, echt zijn zin doordrijven, gelijk willen hebben. Waar je toch als voorzitter een beetje mee moet oppassen. Vondeling was afstandelijker. Niet dat ik hem nou zo'n aardige man vond maar hij was in ieder geval vriendelijk. Dat kon je van Suurhof niet zeggen. Nijdig, als hij zijn zin niet kreeg. Nou ja, je had ze in soorten.

Op verzoek van het partijbestuur ben ik naar Evert Vermeer geweest toen het op zijn eind liep, "hij moet toch ook een dominee hebben". Daardoor ben ik bij zijn sterven geweest. Dat vond ik heel triest. Vijftig zal hij geweest zijn. Een goeie vent. In de politiek erg rechts, dat wel. Maar wel een heel fatsoenlijke man en een bekwaam lid. Suurhof, dat was ook een hele begaafde man. Maar hij wou gelijk hebben, maar dat moet je in samenspreken doen. Tans deed het eigenlijk het beste.

6.2 Drees

Drees kon niet loskomen van zijn jeugdervaringen. Hij heeft dat nooit gepubliceerd, maar mij wel verteld. Dat hij als jongen van 16 op catechisatie was, zijn moeder was weduwe, en toen moest hij stukken uit de

Heidelbergse Catechismus uit zijn hoofd leren, het bekende over de verzoening: wij zijn onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad. Dat wou hij niet. Toen zei die dominee: je hebt het te leren want anders stuur ik je weg. En dan moet je goed weten dat je moeder van de diakonie krijgt. En die zal daar niet mee door gaan..... Bij Drees heb ik altijd de haat tegen de kerk club gevoeld.

Drees was er altijd als erlid, zo'n beetje. Die kwam altijd: Ruitenberg, rij je me? Zodoende heb ik veel gesprekken met hem gehad. Het ging altijd over het geloof. Dat was, een trauma voor hem.

Hij wou met mij over politiek niet praten. Ik ben in de oorlog een keer bij hem geweest, vanwege die Dordtse club. Het ging over het vormen van politiek na de oorlog. Ik heb toen een lang gesprek met hem gehad. De conclusie was: Ruitenberg, je kan me veel vertellen, maar alles wat we bereiken hebben, hebben we bij de helsdeuren van de kerk weg moeten halen. Alle sociale wetgeving, de kinderwet. "Dacht je nou werkelijk...."

Ik had de kerk op die manier helemaal niet meegemaakt, die strengte. Ik zag die veranderingen binnen de kerk. In Leiden was er een Sociaal Democratische Studenten Club. Van alle faculteiten waren de theologen het talrijkst. Vanwege Banning en ook vanwege Roessingh. Later heb ik vaak gehoord, van allerlei dwang. Dat alle sociale voorzieningen eigenlijk voor de poorten van de kerk is weggesleept is maar gedeeltelijk waar. Talma was wat dat aangaat een hele goeie man. Dat was een orthodox predikant, hij was Christelijk Historisch, en die heeft de sociale wetten gemaakt. De eerste dan. Maar, Drees noemde toen, hoe het algemeen kiesrecht bijvoorbeeld tot stand gekomen was; de hele rechterzijde was daar tegen. Het algemeen kiesrecht is er gekomen toen er een paar liberalen waren die er erg over aarzelden en de linksen waren vóór en zodoende is het toch doorgegaan.

Maar hij praatte er graag over met mij, dan kon hij zijn afwijzing nog eens zeggen.

7 Stukjes schrijven

Ik schrijf nog steeds stukjes voor Hervormd Nederland. Elke week weer eentje. Eigenlijk heb ik meestal te veel onderwerpen en moet ik kiezen. Dit keer heb ik een stuk geschreven over zingen.

Ik was laatst in de kerk, de dominee gaf acht liederen op. Nou is dat veel. Maar ik merk dat in de kerk veel meer gezongen wordt dan vroeger. Vroeger was het drie liederen, en kort. En nu waren het er acht, en heel goed. Toen realiseerde ik met dat er binnen de kerken, in het algemeen, gereformeerden, hervormden, roomsen ook een nieuwe golf ontstaat van zingen, zingen van een groep. De enige plek waar de mensen het gevoel hebben dat ze iets samen hebben. Op het laatste congres van de P.v.d.A. werd met heel veel pijn de Internationale werd gezongen. Want de meesten kenden het niet goed. Er was geen sprake van, dat dat dat lied ook maar enigszins eenbindend karakter had. Er zijn geen nieuwe liederen in de socialistische beweging. Terwijl, ik stond er paf van, toen ik bij de Oud Katholieken in de kerk was, die hadden een nieuwe bundel. Uit 1989. Duizend bladzijden! Moet je je voorstellen. En ze zijn maar met tienduizend mensen. Duizend bladzijden. Ik denk, het Wilhelmus kennen die mannen die bij dat voetballen staan te zingen niet. Alleen in de kerk, je komt daar samen om te denken aan een geheim.

Over mijn volgende stukje aarzel ik. Ik heb in mijn hoofd een briefje van een instelling in Den Bosch. Die willen aan mij pakjes van tien kerstkaarten slijten om te verkopen. En dat is aan de weleerwaarde heer dominee LH Ruitenberg gestuurd. Er staat: geacht bestuur. En dat is dus duidelijk een roomse zaak. Want een dominee zet geen loterij opmaar de roomsen vinden dat prachtig. Het tweede is dat zij dan laten doorschemeren dat je er zelf ook aan overhoudt.

Die kaarten zijn lelijk en de opschriften mag je zelf kiezen. Je mag "gezegend kerstfeest" zetten. En ook "prettig kerstfeest" Dat het raarste wat er is. Dievoorgedrukte kaarten, ik vind dat de mensen zich ervoor zouden moeten schamen om die te versturen. Ik krijg altijd een hele

stapel. Daar ga ik een stukje over schrijven, over economisme. Dat is een woord dat ik bij Berdiaieff vond, de heerschappij van het economische. Alles wordt verzakelijkt, alles wordt moneymaking. Bij de roomsen heeft de priester het bestuur onder zich, dat is juist het moeilijke, bij de protestanten is de kerkeraad boven de dominee. De ouderling, heeft Noordmans eens gezegd, is de pion tegen de paus. Want er is geen onderscheid tussen de ambten. Een ouderling is hetzelfde als de dominee. Hij heeft alleen een andere opdracht.